

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлэр мəтмүəsi)

Икинчи бурахылыш

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ
журналына əlavə

Бакы — 1963

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлəр мəчмуəси)

Икинчи (38-чи) бурахылыш

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бакы—1963

МҮНДӘРИЧАТ

	Сәһ.
Шакирдларин нитг мәдәнијјәтинә диггәти артыраг	3
Ш. Султанова — Ибтидан мәктәбдә izaһлы гираәт тәлиминин методикасына даир	8
Ә. Әфәндизадә — Орфографиянын тәдрисиндә өјрәдичи имла јазылардан истифадә јоллары	18
Н. һүммәтов — V—VIII сенифләрдә шакирдларин шахси һәјәт тәчрүбәси вә мушаһидәләри үзрә ниша јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән	29
Ј. Јағубов — Бәдни әсәрләрин тәһлилиндә мугајисә үсулундан истифадә тәчрүбәсиндән	35
К. Микајылов — Исмин тәдриси илә әлағәдар олараг апарылан лүғәт иши	42
Ә. Әһмәдов — «Чүмләдә сөзләрин әлағәси» мөвзусунун тәдриси үсулларына даир	51
Ә. Әкбәров — «Азәрбајчан дили» дәрсликләринин күнүн тәләбләри сәвијјәсинә	57
Һ. Балыјев — Шакирд нишаларындакы сәһвләрин дүзкүн группашдырылмасынын әһәмијјәти	64
Б. Садыгова — Тәк вә чүттәркибли мүхтәсәр вә кениш чүмләләр	74
А. Сәмәдов — И. А. Крыловун «Гурд вә гузу» тәмсилинин тәдрисинә даир	83
З. Сәмәдов — Әдәбијјат үзрә сенифдәнкәнар ишләрин тәшкили тәчрүбәсиндән	88
К. Кәримов — «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (II һиссә) дәрслији һаггында	93
Аннотасија	100

ШАКИРДЛӘРИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИНӘ ДИГГӘТИ АРТЫРАГ

Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмында гејд едилир ки: «... Коммунизм мәдәнијјәти чәмијјәтин мә'нәви һәјәтынын бүтүн әлванлыг вә зәнкинлијини, јени дүнјанын јүксәк идејалылығыны вә инсанпәрвәрлијини өзүндә тәчәссүм етдирәчәкдир»¹.

Халгын нитг мәдәнијјәти онун бүтүн мәдәнијјәтинин мүһүм тәркиб һиссәсидир; нитг мәдәнијјәти халгын ичтимаи вә зәһни инкишаф саһәсиндә әлдә етдији мүвәффегијјәт вә наилијјәтләрини, ејни заманда онун кәләчәкдә даһа да тәкмилләшмәси үчүн олан имканларын кәстәричисидир. Совет ичтимаијјәтимиз бу мәдәнијјәти даһа да зәнкинләшдирмәли, ону даһа јүксәкләрә галдырмәли, зәманәмизин гүввәтлә ирәлиләмәси вә сүр'әтинә ујғун олараг инкишаф етдириб тәкмилләшдирмәлидир.

Шүбһәсиз, бу саһәдә бизим бөјүк мүвәффегијјәтләримиз вардыр. Биз мүасир фәһлә вә кәндлиләримизин, ја да һәр һансы бир вәтәндашымызын һазыркы нитгини Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр олан фәһлә-кәндлинин нитги илә мугајисә етсәк, әлдә етдијимиз бөјүк наилијјәт һаымыза ајдын олар.

Нитг мәдәнијјәтинин әсасы ушаг јашларындан, мәктәбдә ана дили тәлиминә башларкән гојулур. Лакин демәлијик ки, һазырда мәктәбләримиздә грамматика вә орфография тәлиминә верилмиш чохла дәрс сааты, програм вә дәрсликләрдәки материалын ағырлығы нитг мәдәнијјәтинә өлдүрүчү зәрбә вурур. Шакирд чох заман тамамилә мә'насыз вә лазымсыз олан јүзләрлә гәјданы әзбәрләмәјә мәчбур олур. Јахуд програм вә дәрсликләрдә фонетика, морфолокија, синтаксисә аид елә јерләр вардыр ки, булар шакирдларин билик сәвијјәси үчүн ағырдыр, һәм дә онларын кәләчәк һәјәтында бу бәһсләрин о гәдәр дә практик әһәмијјәти јохдур.

¹ Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Азәрнәшр, 1961, сәһ. 126—127.

Мә'лумдур ки, нитг мәдәнијјәти дедикдә биз, һәр шејдән әввәл дилин дүзкүнлүјүнү вә тәкмилләшмәсини нәзәрдә тутуруг. Вахты илә, мәшһур рус тәнгидчиси Белински бу мәсәләләрдән данышаркән гејд етмишдир ки, грамматика јалныз дүзкүн јазыб охумағы өјрәдир, дилә јахшы јијәләнмәји өјрәтмәк исә онун (јә'ни грамматиканын) вәзифәси дејилдир. Белә мәсәләләрлә, нитгдә истифадә олунан васитәләрин ганунауј-гун шәкилдә ишләдилмәсини вә сөз усталығынын имкан вә јолларыны өјрәнән, үслубијјат мәшғул олмалыдыр.

Мәктәбдә мәдәни адамлар јетишдирмәк үчүн тәкчә нитгин дүзкүнлүјүнә фикир вермәк аздыр; бурада ејни заманда нитгин ифадәли вә сәлис олмасы, тәкмилләшмәси јоллары илә дә мәшғул олмалы вә шакирдләрә сөз сәнәтинин әсаслары һагғында мә'лумат верилмәлидир.

Һазыркы мәктәбләримиздә вәзијјәт еләдир ки, грамматика вә орфография фәнләри һәр шеји инһисара алмыш вә үслубијјата исә аз да олса јер вермәмишдир. Лакин һәјат тәҗрүбәси, габагчыл мүәллимләрлә апарылан мүсаһибәләр кәс-тәрир ки, бу нормал олмајан вәзијјәтә сон гојулмалыдыр. Јә'ни бу вахта гәдәр мәктәбләримиздә грамматика тәдрисинә ајрылмыш саатларын мүәјјән һиссәсини, бәлкә дә јарысыны алыб үслубијјата вермәк лазымдыр. Ејни заманда шакирдләр үчүн тезликлә үслубијјата даир ајрыча бир дәрәс китабынын јазылыб нәшр олунамасы да нәзәрдә тутулмалыдыр.

Шакирдләримизин нитг мәдәнијјәти, бу мәдәнијјәтин инкишаф етдирилмәси мәсәләси һаһмызы дүшүндүрмәлидир. Көзәл вә ајдын данышмаг габилијјәтини, јә'ни натиглик истәдадыны—һәјаты зинәтләндирән, она бәзәк верән чичәкләрә бәнзәтмәк олар. Биз, кәнч нәслин нитг мәдәнијјәти илә чидди мәшғул олмаға әң мүһүм вә әсас ишимиз кими баһмалыјыг. Буна исә јалныз һазырда бир чох мәктәбләримиздә грамматик-орфографик гајдалары шакирдләрә тутуғушу кими әз-бәрләтмәкдән әл чәкдијимиз заман наил ола биләрик.

Бурада гаршыја белә бир суал чыха биләр:

— Биз үслубијјат мәшғәләләри үчүн вахты һарадан алмалыјыг?

V—VIII синифләрдә програм үзрә грамматика вә орфография дәрсләринин тәдрисинә 538 саат вахт верилмишдир. Бундан V синифдә фонетика вә морфолокијаја (фе'ли сифәтләрә гәдәр) 180 саат, VI синифдә морфолокија вә синтаксисә (әлавәләрә гәдәр) 180 саат, VII синифдә синтаксисә (табели

мүрәккәб чүмләләрә гәдәр) 108 саат вә VIII синифдә исә синтаксисдән галан һиссәјә 70 саат, чәми: 538 саат вахт верилмишдир. Бу саатлардан, «рабитәли нитг вәрдишләринин инкишафы» ады илә һәр синифә орта һесабла 30 саата гәдәр вахт ајрылмышдыр.

Кәләчәкдә ајры-ајры синифләр үчүн нәзәрдә тутулмыш һәмийн саатларын мүәјјән һиссәсини алыб үслубијјат мәшғәләләринә вермәк тамамилә мәгсәдәујгун оларды. Әкәр үмуми ишимизин хејринә олага, Азәрбајҗан дили програмыны вә дәрсликләримизи диггәтлә нәзәрдән кечирсәк, јәгин ки, үслубијјат тә'лими үчүн кифајәт гәдәр саат тапа биләрик. Мәктәбләримиздә грамматика вә орфографик јазылаара едилән һазыркы пәрәстиш, нә гәдәр белә давам едәчәксә, шакирдләримизин нитг мәдәнијјәти дә бир о гәдәр зәиф инкишаф едәчәк вә һәмишә дөврүмүзүн тәләби сәвијјәсиндән ашағыда дурачагыдыр.

Бунун башга бир сәбәби дә вардыр.

Һазырда шакирдләримизин истифадә етдикләри грамматика дәрсликләри (истәр биринчи вә истәрсә икинчи һиссә олсун) һәм һәчм е'тибары илә чох бөјүкдүр, һәм дә әһатә етдији елми материалара көрә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсиндән гат-гат јүксәкдә дурур. Бунун нәтичәсидир ки, мүәллимләримизин бүтүн чөһдләринә баһмајараг, V—VIII синифләрдә грамматика дәрсләринә 540 саата гәдәр вахт сәрф олуңдуғу һалда, јенә дә шакирдләримиз бир сыра грамматик мөвзулары јахшы дәрк едиб јадда сахлаја билмирләр. Кәләчәкдә V—VIII синифләр үчүн јазылачаг дил програмы вә грамматика дәрсликләринин һәчми мүтләг кичилдилмәли вә мүәллифләр исә чох мүһүм олан педагожи бир мәсәләни, јә'ни шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсини, онларын дәркетмә вә гаврајыш имканларыны, шакирдләрә өјрәдиләчәк грамматик гајда-гануналарын кәләчәк практик һәјатда нә дәрәчәдә әһәмијјәтли олмасыны нәзәрә алмалыдырлар.

Кәлин бу вахта гәдәр грамматика тә'лиминдә өзүнә јер тутмуш өлү, чансыз схоластикадан бир дәфәлик әл чәкәк, мәктәбләримизә јүксәк нитг мәдәнијјәти кәтирәк, нитгимизин тәкмилләшмәсинә диггәти артыраг, шакирдләримизә һәм грамматиканы, һәм дә үслубијјаты өјрәдәк. Елә едәк ки, миңләрлә шакирдимиз инша јазмаг истәдикдә, ону шаблон (басмагалыб) шәкилдә дејил, рәнкарәнк вә зәнкин нитг васитәләри илә ифадә едә билсин.

Биз ашағыда, әдәби дилимизин үслубијјатына даир бә'зи үнсүрләрин мәктәбдә тәдрис олунамасы үчүн програма дахил едилмәсини мәсләһәт билирик. Әкәр грамматика дилдә оланлары, орадакы гајда-гануилары мүәјјәйләшдирисә, үслубијјат нитг васитәләринини нечә јашадығыны, ишләндијјини, мүх-тәлиф үслубларда (бәдии-беллетристик, публицист, елми, рәсми-әмәли вә с. үслубларда) нә чүр тәтбиг олуңдуғуну көстәрир; о, нитгдә образлылыг, ифадәлилик вә јуморун нечә әмәлә кәлмәсини, натиғанә, шаиранә (поетик) нитгләрин нәдән ибарәт олдуғуну, буиларын хүсусијјәтини вә с. көстәрир. Демәк, бу елм (үслубијјат) нитг мәдәнијјәти тарихимизин инкишафы илә, онун наилијјәт вә мүвәффәгијјәтләри илә әлагәдар олараг, бир чох мәсәләләрин һәлли үчүн әсас верир.

Бу фәнн (јә'ни үслубијјат) мәктәбдә грамматика кечилиб гуртардыгдан сонра тәдрис олуңмалыдыр. Јухары синиф шакирдләри бир чох үслуби биликләри дәрк етмәк вә онлары тәчрүбәдә тәтбиг етмәји бачарарлар. Көркәмли алим вә јазычыларын дил һаггында, онун бөјүклүјү, көзәллији вә гүввәти һаггында бир чох гијмәтли фикирләри вардыр. Дилә даир олан бу гијмәтли фикирләри мәктәбдә өјрәтмәк бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир, бу исә өз нөвбәсиндә шакирдләрә Азәрбајчан дилинин үслуби зәнкинликләрини, аһәнкдарлыг вә рәнкарәнклијјини тапыб ачмагда хејли көмәк едә биләр.

Мәктәбдә јазычыларын дилини өјрәнмәјә һәср едилмиш јарарлы бир вәсаит һәләлик нәшр олуңмамышдыр. Ону да гејд етмәлијик ки, нитг мәдәнијјәтинини ән јахшы нүмунәләрини, һәр шејдән әввәл, әсил бәдии нитгдән өјрәнмәк лазымдыр.

Мүәллимләрә көмәк мөгсәди илә нәшр олуңан «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси вә «Азәрбајчан мүәллими» гәзети мәктәбдә үслубијјат мәшгәләләринә даир фајдалы мөгәләләр дәрч едиб, мүәллимләрә мәсләһәтләр верә биләр. Мүәллимләр исә шакирдләри сөзләрин үслуби характеристикасы илә таныш етдикдә, онлара бир чох гијмәтли вә фајдалы биликләр верә биләрләр. Бу заман шакирдләр бәдии әсәрләрдә бөјүк рол ојнајан: неолокизмләр, архаизмләр (көн-нәлмиш сөзләр), диалектизмләр вә с. үзәриндә мүшаһидә апармаг үчүн кешиш имканлара малик оларлар.

Үслубијјатын ән мараглы вә мәркәзи проблемләриндән бири олан синонимика мәсәләсинә дә кәнчләримизин диггәтини чәлб етмәк лазымдыр. Бундан башга нитгимизи зинәтләндирән, ону образлы вә ифадәли едән зәнкин фразеолокијамы-

за вә онун өјрәнилмәсинә дә мәктәбләримиздә лазыми әһәмијјәт верилмир; бурада: идиомастик ифадәләр, аталар сөзү вә мәсәлләр, бөјүк јазычы, алим вә ичтимаи хадимләрин әсәрләриндә вә ја нитгләриндә ишләдилмиш афоризмләр дә аз өјрәнилир.

Шүбһәсиздир ки, бүтүн јухарыда гејд олуңанлар шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишафы үчүн чох зәрури вә фајдалы тәдбирләрдир.

Биз әминик ки, јахын кәләчәкдә үслубијјат орта мәктәб фәнләри ичәрисиндә өзүнә лајиг олан јери тутачаг вә һәмин фәнн үзрә програм тәртиби вә дәрслик нәшри мәсәләси Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијјинин әлагәдар шө'бәләрини вә Азәртәдриснәшр рәһбәрлијјини дүшүндүрәчәкдир.

Ш. СУЛТАНОВА,
В. И. Ленин адына АПИ-нин
мүөллимнн.

ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ ИЗАҤЛЫ ГИРАӘТ ТӘЛИМИНИН МЕТОДИКАСЫНА ДАИР

«Мәктәбин һәјатла әләгәсиннн мөһкәмләндирмәк вә ССРИ-дә халг маарифи системинин кәләчәк инкишафы һаггында» Ганунда, мәктәбләримизин бөјүк мүнвәффәгнјјәтләри илә бәрәбәр, бир сыра чидди нөгсанлары да кәстәрнлмншдир. Бу нөгсанлардан бири дә «тәлимнн һәјатдан ажры апарылмасы вә мәктәби битирәнләрин практик һәјата зәиф һазырланмалары»-дыр. Ганунда коммунизм гуручулуғунун мүасир мәрһәләсиндә халг маарифи системиндә олан бу нөгсан дөзүлмәз һесап едилнр.

Сон заманлар республикамызын мәктәбләриндә бу кәстәрнлән нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн мүнәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Ибтидан мәктәбин ана дили фәнни саһәсиндә исә бу мәсәлә өз әксинн һәр шејдән әввәл, дил вә гираәт дәрсләриндә практик истигамәтин күчләндирилмәсинн тәләб едән јени програмда тапмышдыр.

Ибтидан синифләрдә гираәт тәлиминнн әсас мәзмуну, шакирдләри тәбиәт, инсан әмәји вә ичтиман һәјатын һадисәләри илә таныш етмәк олмалыдыр. Мүәллим гираәт просесиндә ушагларда онлары әһатә едән әшја вә һадисәләр һаггында ајдын тәсәввүр јаратмалыдыр. Ејни заманда о, бу дәрсләрдә: вәтәнпәрвәрлик, әмәксевәрлик, дүзлүк, сәдагәт, достлуг, нәзакәт, валидејнләрә, јолдаша вә бөјүкләрә һөрмәт вә с. бу кими јүксәк әхлаги кејфијјәтләрин дә ушаглара ашыланмасына чалышмалыдыр. Бүтүн бу кәстәрнлән кејфијјәтләринн шакирдләрә ашыланмасында изаһлы гираәт дәрсләриннн бөјүк әһәмнјјәти вә хүсуси ролу вардыр.

Изаһлы гираәт нәдир?

Изаһлы гираәт, ашағы синиф шакирдләриндә шүүрлу, дүзкүн, сүр'әтли вә ифадәли гираәт вәрдишләриннн инкишаф етдирмәк, онлара тәбиәт вә чәмнјјәт һаггында ибтидан билик-

ләр вермәк вә ејни заманда онларын естетик тәрбијәси илә мәшгул олмаг мәгсәдинн күдән тәлим системи јолларыдыр.

Руснја мәктәбләриндә изаһлы гираәтин әсасыны гојан мәшһур педагог К. Д. Ушински олмушдүр. Лакин изаһлы гираәт өз әсил һәгнги әһәмнјјәтинн јалныз совет ибтидан мәктәбиндә тапа билмишдир.

Ушаглар савад тәлиминнн илк дөврләриндә әлифба китабындан кичик һекајә, нағыл, аталар сөзү вә тапмачалар охујурлар. Бу әсәрләрдәки чүмләләрин мәзмун вә гурулушуна көрә сәдәлији, лүгәт тәркибиннн ушаг сәвијјәсинә ујғунлуғу мәтнн анламаға вә дүзкүн гираәт вәрдишинн инкишаф етдирмәјә имкан јарадыр.

Дәрс илиинн икинчи јарысындан гираәт үчүн I синиф шакирдләринә «Ана дили» дәрслији верилнр. Ушаглар, програмын тәләбинә көрә, илин сонуна доғру сөзләри рәван охумаг, дурғу ишарәләриннн тәләбинә көрә фәсилә вә интонасијалары кәзләмәк бачарығыны әлдә етмәлидирләр.

Икинчи синфин «Ана дили» дәрслијиндә верилмиш әдәби әсәрләр тәдричән мүнрәккәбләшмәјә башлајыр. Бу китабда көркәмли тарихи шәхсијјәтләрин, ингилаби һәрәкатда вә Бөјүк Вәтән мүнһарибәсиндә иштирак едән гәһрәманларын һәјатына даир гыса очеркләр вә бир сыра тәмсилләр дә верилмишдир; дәрсликдә һекајә вә ше'рләрә, тәсвирләр вә диалоглара тәсәдүф олунур. Биринчи синифдә газанылмыш биликләр бурада даһа да мөһкәмләндирилмәли вә тәдричән ушагларла сәссиз гираәтә даир чалышмалар апарылмалыдыр; бурада ифадәли гираәт ишн дә давам етдирилмәлидир, ушаглар гираәт заманы мәнтиги вурғуну, фәсилә вә интонасијалары кәзләмәји өјрәнмәлидирләр.

Үчүнчү синфин «Ана дили» китабында исә һәчм е'тибары илә нисбәтән бөјүк, чүмлә гурулушу вә сүжетинә көрә даһа мүнрәккәб бәдин парчалар охудулмалыдыр. Бу синифдә әввәлкиләрә нисбәтән сәсли вә сәссиз гираәтә даһа кениш јер верилмәли вә шакирдләр дәрсликдә олан һекајә вә тәсвири парчалары мүстәгил олараг учадан, һәм дә ифадәли охумаға алышмалыдырлар ки, онлар кәләчәкдә әдәби гираәтә һазырлана билсинләр.

Дәрсликдә верилмиш әдәби әсәрләрин гираәти ушаглара мүнәјјән дәрәчәдә әдәби гираәт вәрдиши газандырмалыдыр. Ушаглар охунмуш әдәби парчаларын изаһы нәтичәсиндә, әдәби тәһлилин үнсүрләри илә таныш олмалыдырлар. Белә тәһлилләрнн ајры-ајры мәрһәләләриндә мүхтәлиф нөвлү лүгәт

ишлери апарылмалыдыр. Бу заман мұхтәлиф анлајышлары ја изаһетмә јолу илә, ја да мұәјјән бир шәкли, әшјаны көстәр-мәклә ајдынлашдырмалы, јахуд да дәгигләшдирмәлидир; бурада ајры-ајры сөзләрин мә'насы вә онларын грамматик формалары да мұәјјәнләшдирилмәлидир.

Изаһлы гираәт јолларындан IV синифдә тәбиәтшүнаслыг вә тарихә даир кечиләчәк материалларын гираәтиндә дә истифадә олунамалыдыр.

Ибтидан синифләрдә мәшғәләлери изаһлы гираәт јолу илә апардыгда шакирдләр мәтни даһа дәриндән өјрәнмәјә, онун әсас чәһәтләрини үзә чыхарыб үмумиләшдирмәјә, оху-дугларыны јахшы јадда сахлајыб мәнтиги ардычыллыгга сөј-ләмәк үчүн план тәртиб етмәјә вә фәал лүгәт ентијаты газан-маға наил олулар.

Изаһлы гираәт, ејни заманда ушагларын әхлаг тәрбијәси вә естетик зөвләринин инкишаф етдирилмәси үчүн дә мұһүм бир васитәдир.

Изаһлы гираәт дәрсләриндә шакирдләр һәр шејдән әв-вәл, охунан мәтнин мә'насыны дәриндән анламағы өјрәнмәли-дирләр.

Дикәр тәрәфдән мәтнин јахшы охунмасы, изаһлы гираәт дәрсләриндә јараныр. Јахшы гираәт дедикдә биз мәтнин шүүр-лу, дүзкүн, сүр'әтли вә ифадәли охунмасыны нәзәрдә тутуруг.

Ибтидан мәктәбдә изаһлы гираәт дәрсләри: шакирдләрдә шүүрлу охумаг вәрдиши јаратмалы, бәсит шәкилдә дә олса, онлара чәмијјәт вә тәбиәт һадисәләринә даир билик вермәли вә нәһајәт, әдәби әсәрләрдәки сурәтләри тәһлил етмәк јолу илә онларда мұәјјән бәдин зөвг јаратмалыдыр.

Изаһлы гираәт дәрсләринә бәдин әсәрләрә јанашы, әмә-ли характер дашыјан мәтнләрин охусу да дахилдир. Бурада-кы икинчи хүсусијјәт ондан ибарәтдир ки, мұәллим белә ги-раәтдә шакирдин оху вәрдишини инкишаф етдирмәјә дә мұ-вәффәг ола билир.

Изаһлы гираәт, мәтни охујанын изаһы вә тәһлили илә апа-рылмалыдыр. Гираәт белә апарылдыгда мәтнин һәм мәзмуну, һәм дә формасы доғру вә дүрүст анлашылыр. I—II синиф-ләрдә планын тутулмасы, сүжетин инкишафынын ачылмасы, әсәри әсас һиссәләрә ајырмағы бачармаг вә мәзмунун сәрлөв-һәләр шәклиндә үмумиләшдирилмәси дә лазымдыр.

Дүзкүн апарылан изаһлы гираәтдә шакирдләр мұстәгил вә шүүрлу охумаг вәрдиши газаныр, онлар елми-күтләви ки-таблары, бәдин әсәрләри кет-кедә сәрбәст охујуб баша дүшә

билирләр. Буна көрә дә изаһлы гираәт дәрси елә тәшкил едил-мәлидир ки, шакирдләр охунан материалын мәзмунуну сәр-бәст анлаја билсинләр.

Изаһлы гираәт дәрси синифләр үзрә кечилән материал-дан (һекајә, ше'р, нағыл, тәмсил вә с.) асылы олараг мұхтә-лиф јолларла апарылмалыдыр. Әмәли мәзмун дашыјыб, мә-галә шәклиндә јазылмыш мәтнләр кечиләркән, кириш мұсаһи-бәси апарылмалы, мәтн һиссәләрлә охунуб мәзмунча тәһлил олуңдугдан сонра, шакирдләрә нағыл етдирилмәлидир. Бәдин әсәри кечәркән, ушагларын диггәти орадакы сурәтләрә чәлб едилмәли, бунларын характеристикасы үзәриндә дајанылма-лы, сонра нсә мұәјјән нәтичә чыхарылмалыдыр. Бүтүн ше'рлә-рин охунмасында онун мәзмунуну нағыл етмәјә вахт сәрф едилмәмәлидир, бурада ше'рин ифадәли охунуб, әзбәрләнмә-си тәләб олунамалыдыр. Бәдин әсәрләр үзәриндә апарылан изаһлы гираәт дәрсләри, ичтимаи һәјәти вә тәбиәти дәрк ет-мәкдә, ушагларын коммунист тәрбијәсиндә фәјдалы васитә-ләрдән бири олмага бәрабәр, онлары јухары синифләрдә ке-чиләчәк әдәбијјат фәннинә дә һазырлајыр.

Шакирдләрин охуудуглары бәдин әсәрләрдә тәсвир олуңан тәбиәт һадисәләри, совет адамларынын коммунизм гуручулу-ғунда көстәрдикләри әмәк гәһрәманлыглары, тәбиәтлә мұба-риздә адамларымызын әзми вә галибијјәти вә с. тәсвир олу-нур.

I синифдә ушаглар мұәјјән бир һекајәни охујаркән вә ја ше'ри әзбәрләркән, бә'зи образлы ифадәләрлә таныш олу-лар. Бурада мұәллим ушагларын нәзәрини ајры-ајры сөзләрә, ифадәләрә, шаиранә тәсвир олуңмуш мәнзәрәләрә чәлб етмә-ли, онларын бәдин зөвгүнү инкишаф етдирмәјә чалышмалы-дыр.

Икинчи синиф шакирдләри әсәрдә тәсадүф едилән бир чох сөзләрин мәчәзи мә'насыны баша дүшмәлидирләр. Әсәрин лүгәти үзәриндә иш апарыларкән, белә сөзләрин һәгиги мә'-насы илә мәчәзи мә'насы мисалларла мұгајисә едилмәлидир.

Үчүнчү синифдән башлајараг, ушаглар бәдин әсәрдә олан синонимләрлә, тәшбиһләрлә таныш олмалыдырлар. Мұәл-лим III вә IV синифләрдә шакирдләрин нәзәрини әсәрдә иш-тирак едәнләрин дилинә чәлб етмәли, данышанларын сәчиј-јәсини, фикрини, мә'насыны ачыб көстәрмәлидир.

Ибтидан мәктәбдә изаһлы гираәт һәр шејдән әввәл ушаг-ларын коммунист тәрбијәсинә, онларын совет вәтәнпәрвәрли-

ји вэ совет милли ифтихары руһунда тәрбијәләнмәләринә көмәк едир. Изаһлы гираәт васитәсилә мүүәллим шакирдләрдә шүүрлу, дүзкүн, рәван вә ифадәли оху бачарығыны инкишаф етдирир, ичтиман һәјатын дәрк едилмәсини вә ејни заманда бә'зи тәрбијәви мәсәләләри һәјата кечирә билир. Изаһлы гираәт әдәби гираәтин илк пилләси һесаб олунур. Белә гираәтдә верилчәк изаһат әсәрин мұхтәлиф саһәләрини әһатә етмәли вә мүүәјјән һадисәләр арасында олан әлағәни мүүәјјәнләшдирмәлидир. Изаһлы гираәт дәрсинин гурулушу әсасән— гираәт, лүғәт ишләри, план үзрә иш, мәтнин нағыл едилмәси вә мәтнә даир апарылачаг мұсаһибәдән ибарәт олмалыдыр. Бунларын һамысы шакирдләрин дүзкүн, рәван, ифадәли вә шүүрлу оху вәрдишинә јијәләнмәләри үчүн чоһ лазымдыр. Әслиндә изаһлы гираәтин әһәмијјәти дә елә бундан ибарәтдир.

Изаһлы гираәт әјани тә'лимлә сых әлағәдар олмалыдыр. Әкәр белә олмәзсә, ушаглар јалныз китабда олан мә'луматла таныш олар ки, бу да тә'лим ишини формализмә апарыб чыхарыр. Она көрә, әмәли һасијјәт дашыјан мәтнләрини гираәти илә әлағәдар олараг, шакирдләри екскурсијаја апармалы, онлара тәбиәт һадисәләрини мұшаһидә едә билмәји өјрәтмәли, гираәт заманы шәкил, схем вә с. әјани васитәләрдән истифадә етмәјә чалышмалыдыр. Изаһлы гираәтин әјани тә'лимлә әлағәдар апарылмасы, охунан материалдан дүзкүн нәтичә чыхармагда шакирдләрә чоһ көмәк едир. Бунларла бәрәбәр, дүзкүн тәшкил едилмиш изаһлы гираәтин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти дә вардыр. Мүүәллим бәдни парчалары изаһлы гираәт үсулу илә өјрәтдикдә, совет адамларынын ән јахшы хүсусијјәтләрини шакирдләрдә тәрбијә едә биләр; онларда вәтәнә мәнәббәт, әмәјә севки, сәдагәт вә гочаглыг кими мүсбәт кејфијјәтләр јарадар вә тәнбәлләрә, горхаглара, јаланчылара гаршы нифрәт һисси ојадар.

Бәдни әсәрләрин изаһлы гираәти илә, әмәли мәтнләрин охунмасы арасында мүүәјјән фәрг вардыр. Буна көрә дә мұхтәлиф мәзмүн вә шәкилдә олан әсәрләрин һамысыны изаһлы гираәт јолу илә, өзү дә бир чүр апармаг дүзкүн дејилдир. Дәрсин тәшкили вә онун апарылмасы јоллары охунан материалын мәзмуну вә гаршыда гојулан әсас мәгсәддән асылыдыр. Елми-күтләви мәгаләләр шакирдләрә әсасән елм вә техниканын наилијјәтләри, совет халгынын әмәк гәһрәмәнлыглары, сүлһ уғрунда апардыгы мұбаризәси һаггында мә'лумат верир; бәдни әсәрләрин гираәти исә шакирдләрдә достлуг,

јолдашлыг, јашлылара һөрмәт, доғручулуг вә б. нәчиб һиссләр тәрбијә едир.

Гираәт дәрсинин әсас мәгсәди ушаглара охумаг вә оху-дуғуну анламага өјрәтмәк олмалыдыр. Гираәт вәрдишинин бинасы һәлә савад тә'лими дөврүндә гојулур. Лакин буна баһмајараг, тә'лимин сонракы мәрһәләләриндә мүүәллим бу вәрдишин даһа да инкишаф етдирилмәсинә чалышмалыдыр.

Гираәт дәрсләриндә шакирдләрин шүүрлулуғу тә'мин едилмәлидир. Гираәтин кејфијјәтли олмасында әсас шәрт, онун шүүрлу олмасыдыр, галан кејфијјәтләр (дүзкүн гираәт, ифадәли гираәт, сүр'әтли гираәт вә с.) исә, јалныз бунун васитәсилә әлдә едилә биләр.

Гираәт заманы мәтндә олан сөзләрин тәһриф олунмасына, јә'ни сөздә һәрф бурахмаг, артыг вә ја јерсиз һәрф ишләтмәк кими һаллара јол верилмәмәлидир. Мүүәллим бу јолла дүзкүн гираәт вәрдишини тә'мин етмиш олар. Охујаркән мәтндә олан дурғу ишарәләринин тәләбинә риәјәт етмәк, мәнтиги вурғулары, фасиләләри јерли-јериндә ишләдә билмәк, мәзмуна көрә интонасијадан истифадә етмәји бачармаг, сөзләри сәлис бир диллә әјдын тәләффүз етмәк кими хүсусијјәтләр, ифадәли гираәтин әсас шәртләриндәндир.

Гираәтин шүүрлу олмасы үчүн шакирдләр, һәр бир сөзүн вә чүмләнни мәнәсыны, чүмләләр арасындакы әлағәни, мәтнин мәзмунуну дәрк етмәли, орадакы әсас вә икинчи дәрәчәли әһәмијјәти олан фикирләри әјырмалы, онлар арасындакы мәнтиги әлағәни тә'јин етмәлидирләр. Шүүрлу гираәтин гаршысында дуран бу тәләбләрин јеринә јетирилмәси үчүн мүүәллим шакирдләрлә ашағыдакы ишләри апармалыдыр:

1) лүғәт үзәриндә иш; 2) шакирдләри мәтнин мәзмунуну анламага һазырламаг үчүн онларла кириш мұсаһибәси кечирмәк, охунмуш мәтнин әјры-әјры ифадәләрини вә бүтөв мәтни аңлатмаг мәгсәди илә охудан сонра да мұсаһибә апармаг; 3) тәртиб олунмуш план үзрә мәтнин нағыл едилмәси.

Бу ахырынчы иш нөвү шакирдләрә охудуғлары мәтнин бүтөвлүкдә мәзмунуну гаврамага вә өз сөзләри илә онун мәзмунуну һиссә-һиссә вә ја бүтөв шәкилдә ифадә етмәјә имкан верәр. Ашағыда һәмин иш нөвләрини әјры-әјры изаһ едәк.

Изаһлы гираәт дәрсләриндә лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсинә хүсуси јер вермәк лазымдыр. Бә'зи мүүәллимләр бу ишлә тәсадүфдән-тәсадүфә мәшғул олур, бәзиләри мәтндә олан һәр бир сөзүн мәнәсыны изаһ етмәјә даһа артыг фикир верир вә һәддиндән артыг олан суалларла ушаглары

жорурлар. Јахүд да бә'зи мүәллимләр ушаглара ајдын олмајан сөзләри вахтында изаһ етмәдикләриндән, һәмниң сөз вә ифадәләрин мә'насыны ајдын тәсәввүр едә билмир вә охунан мәтнин мәзмунуну да јахшы дәрк етмирләр.

Дәрсликләрдә верилмиш тапмачалары да шакирдләрә изаһ етмәк лазымдыр; бурада јалныз тапмачанын мә'насыны тапдырмагла кифајәтләнмәк олмаз. Мәсәлән, «Бир сүрү атлар, чәмәндә отлар, вахты кәләндә, дәриси чатлар» тапмачасында, ушаг јәгин ки, онун «памбыг» олдугуну дејәчәкдир. Лакин мүәллим бунунла кифајәтләнмәјиб, башга суаллар вермәклә һәмниң ифадәләри изаһ етмәлидир. Мәсәлән: «Дәрс чатлар» нә демәкдир? Нә үчүн вахты кәләндә дәриси чатлајыр? Бурада памбыгын гозасы нәјә охшадылмышдыр вә с.

Ушаглар гышда тәбиәт үзәриндә мүшаһидә апараркән гарын фырлана-фырлана јерә дүшмәсини, јер үзүнүн ағ кәтана бүрүнмәсини көрүрләр. Мүәллимин изаһы нәтичәсиндә онлар гарын ағ рәнкдә јумшаг олмасы, шәкилчә улдуза охшамасы, үстүндә јеријәркән харылдамасы хүсусијјәтини өјрәнирләр. Бу заман мүәллим тәчрүбә илә гарла бузун фәргини көстәриб изаһ етмәлидир. Ушаглар гышда тәбиәт үзәриндә мүшаһидә апараркән гарла бузун фәргини көрүрләр. Онлар билмәлидирләр ки, гар ағдыр, буз ағ дејил, шүшә ки-мидир. Буз шәффафдыр, сүрүшкәндир. Бу изаһатдан сонра ушаглар I снифин «Ана дили» китабындан «Ушаг вә буз» ше'рини охујаркән мәзмуну даһа тез аңлар вә нә үчүн ушагын сүрүшүб јыхылдығыны баша дүшәрләр. һәмниң ше'рин алтында белә бир тапмача вардыр. «Одда јанмаз, суда батмаз». Бунун чавабыны јалныз «буз» демәклә кифајәтләнмәк олмаз. Бу сөзү ајдын изаһ етмәлидир: одда јанмаз, она көрә ки, судан әмәл кәлмишдир, суда батмаз она көрә ки, јүнкүлдүр. Шүбһәсиз ки, белә изаһат васитәсилә шакирдләр охуруглары мәтнин мәзмунуну јахшы аңлар вә онларда сөз еһтијаты чохалар, лүғәтләри зәнкннләшмиш олар. Беләликлә, мәтнин мәзмуну илә билаваситә бағлы олан сөз вә ифадәләри изаһ етмәк лазымдыр.

Чәтин сөз вә ифадәләрин изаһы өз хүсусијјәтләриндән асылы олараг, ја мәтнин гираәтинә гәдәр, кириш мүсаһибәләринә дахил едилмәли, ја гираәт процесиндә изаһ едилмәли, ја да гираәтдән сонра ајдынлашдырылмалыдыр.

Мәтндә әсас фикирлә бағлы олан сөзләрин бир гисми, гираәтә гәдәр изаһ едилмәлидир. Бу чүр изаһат ән чох термин-

ләрә вә мәчәзи (гејри-һәгиги) мә'нада ишләнмиш вә ушаглара ајдын олмајан чәтин сөзләрә аиддир. Мәсәлән: мүәллим IV снифдә А. Сәһһәтин «Јаз сәһәри» ше'рини кечәркән, орада олан бир нечә сөз вә ифадәләри кириш мүсаһибәсиндә тәхминән белә изаһ едә биләр.

— Ушаглар, јајда сәһәр тездән күнәшни чыхмасыны көр-мүшсүнүзмү? Сиз билән о, нәјә охшајыр? Онун шүасы үфүгә дүшәндә нечә көрүнүр? (О заман адама елә кәлир ки, үфүг од тутуб јаныр). Мүәллим бурада атәш, үфүг, шәфәг сөзләрини изаһ едиб гираәтә кечир вә ше'р охунандан сонра орада олан «мәһ», «сәһра» сөзләрини мә'насыны сорушур вә шәрһ едир.

Образлы ифадәләр вә мәчәзи мә'налы сөзләр үмумијјәтлә гираәтдән сонра изаһ едилмәлидир.

И. Солтанын «Бакы маһнысы» (II сниф) ше'риндәки:

Көнүл чошур, көз күлүр,
Парладыгча көј Хәзәр
Сәнин одлу синәни
Уча биналар бәзәр.

мисраларында «көнүл чошур», «көз күлүр», «одлу синә» ифадәләри гираәтә гәдәр изаһ едилсә, бундан шакирдләр һеч бир шеј баша дүшмәзләр.

Бәдни әсәрдәки образлы сөз вә ифадәләр үзәриндә иш заманы истифадә едилән јоллардан бири дә сечмә оху, јахүд әсәрин мәгсәдә даһа мүвафиг олан бир һиссәсини тәһлил едилмәлидир. Бу вахт әсас мәгсәд әсәрин идејасынын дүзкүн баша дүшүлмәси, образы әкс етдирмәк үчүн характерик сөзләрин сечилмәси вә бу сөзләрлә әсас идејаны ифадә етмәк, биринчи дәрәчәли мәсәләләри икинчи, үчүнчүдән ајыра билмәји шакирдләрә өјрәтмәкдир. Бу үсулдан II, III, IV снифләрдә истифадә етмәк мүмкүндүр.

М. Ә. Сабирин «Гарға вә түлкү» (III сниф) тәменлиндән түлкүнүн јалтаглығыны, һиләкәрлијини көстәрмәк үчүн сун дили илә верилән ашағыдакы парчаны тапдырмаг, онларын диггәтинин јалтаглығы, һиләкәрлији ифадә едән «нәва-зишли» сөз вә ифадәләр үзәринә јөнәлтмәк лазымдыр.

— Дедј: «Әһсән сәнә а гарға аға,
Нә нәзакәтлә гонмусан будаға?
Бәзәдин сән бу күн бизим чәмәни,
Шад гылдын бу кәлмәјинлә мәни.

Изаһлы гираәт дәрси илә әлағәдар олараг, лүғәт иши

апармаг вә шакирдларин сөз еһтијатыны зәнкинләшдирмәк мәсәләсинә, охунмуш әсәрларин нағыл етдирилмәси заманы да фикир верилмәлидир. Гираәтин шүүрлу олмасы үчүн охунмуш материал аид план тәртиб етмәк вә һәмнин план үзрә һекајәни шакирдләрә нағыл етдирмәк лазымдыр. Һәлә I синифдән башлајараг, ушаглара охуруглары мәтнин мәзмунуну нағыл етмәји өјрәтмәлидир. Илк дөврләрдә (I синфин икинчи јарымиллиндә) охунан материалын нағыл едилмәсини көмәкчи суаллар васитәсилә апармалыдыр. Бу суаллар ушаглары охуруглары мәтнин мәзмунуну план үзрә нағыл етмәјә һазырлајар. Лакин буна бахмајараг, I синфин өзүндә дә јери кәлдикчә шакирдләрә көмәкчи суаллар вермәдән, охунмуш һекајәнин мәзмунуну онлара нағыл етдирмәк лазымдыр. Чүнки бу дөврәдә ушагларда һәлә һекајәни ихтисар шәклиндә вермәк вәрдиши инкишаф етмәмишдир. Лакин II синифдән башлајараг, мәтнин мәзмунуну ғыса вә јығчам шәкилдә ифадә етмәк јолларыны шакирдләрә өјрәтмәлидир.

Шүбһәсиздир ки, бүтүн гираәт материалыны план тәртиб етмәклә нағыл етмәк олмаз. Бир чох мәнзум парчалар вардыр ки, онларын планыны тәртиб етмәк мүмкүн дејилдир вә ја мәзмунуна көрә планыны тутмаг мүмкүн олса да онун нағыл едилмәси фәјдәсыздыр. Лакин буна бахмајараг, һәр һалда бәзи ше'рләри јенә дә планлашдырмаг мүмкүндүр. Мәсәлән, Сабирин «Буз» ады ше'рини алаг. Ушаг мәктәбә кедәркән, бузун үстүндән сүрүшүб јыхылып, сонра да галхыб бузу һәдәләјир.

Һадисәнин планыны ше'рдә олдуғу кими тутмаг мүмкүндүр, лакин һәмнин план үзрә нағыл етмәјә еһтијач јохдур. Бурада ше'рин ајры-ајры мисраларыны әзбәрләдиб, шаирин сөзләри илә сөјләтмәк даһа јахшыдыр.

Фәрз едәк ки, III синифдә Сабирин «Ағачларын бәһси» ше'ри охунмушдур. Ше'р охунуб изаһ едилдикдән сонра, белә бир план тутмаг олар:

1) палыд ағачынын өзүнү тә'риф етмәси; 2) алма ағачынын өзүнү өјмәси; 3) шам ағачынын онлара чавабы. Һәмнин сәрләвһәләрлә ше'рдә олан һәр бир ајры-ајры фикрин мәзмунуну шакирдләрә сөјләтмәк мүмкүндүр.

План үзрә нағыл етмәк тәкчә мәзмуну ајдылашдырмага көмәк етмир, о ејни заманда һекајәнин вә ја ше'рин гурулушу илә дә шакирдләри таныш едир. Бу мүнәсибәтлә, әкәр мүүәллим I—II синифләрдә охунмуш материалын планыны тутмагда (мәсәлән, мәтнин һиссәләрә бөлмәк вә һәр һиссәјә сәрләвһә

вермәк вә с.) ушаглара көмәк едирсә, III—IV синифләрдә бу көмәк һисбәтән аз олмалыдыр. Мүүәллим чалышмалыдыр ки, охунмуш материал үзәриндә мүнәсибә апармаг вә онун мәзмунуну мүнәсибә етмәк јолу илә шакирдләрә мәтнин дәрһидән анлада билсин вә онлара мүнәсибә олараг һекајәни һиссәләрә бөлмәк вә һәр һиссәјә сәрләвһә вермәк бачарығы версин.

Әлбәттә, ушаглар бу ишдә чәтинлик чәкдикдә, мүүәллим онлара көмәк етмәлидир. Мүүәллим шакирдләрә сәрбәст олараг садә план тутмағы өјрәтмәлидир ки, онлар һәр бир охунмуш мәтнин һиссәләрә ајырмағы вә һәр һиссәјә сәрләвһә вермәји бачарсынлар.

Ибтидан мәктәбдә изаһлы гираәтин бөјүк тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Бу мүнүм чәһәти нәзәрә алараг, ашағы синифләрдә дәрс апаран габагчы мүүәллимләримиз гираәтин бу нөвүнә хусуси диғгәт етмәли вә онун кәләчәкдә даһа да тәкмилләшдирилмәси үчүн јени-јени үсуаллар вә јоллар араамалыдырлар.

Э. ЭФЭНДИЗАДЭ,
филологи елмлэри намизэди.

ОРФОГРАФИЈАНЫН ТЭДРИСИНДЭ ӨЈРЭДИЧИ ИМЛА ЈАЗЫЛАРДАН ИСТИФАДЭ ЈОЛЛАРЫ

Экэр шакирдлэр јохлама имлада чох сөһв бурахырларса, бунун мүһүм сөбөблэриндэн бири мүэллимин јазыја эввэлчөдөн һазырлыг ишини јахшы тәшкил етмәмәсидир. Бу һазырлыг нәдән ибарәт олмалыдыр? Садә шәкилдә демиш олсаг: мәшг апармагдан. Бәс бу «мәшг» нәдән ибарәт олмалыдыр? Өјрәнилмиш орфографик гајдалара анд мүхтәлиф чалышмаларын апарылмасындан вә чалышмалар васитәсилә јохлама имланын мүвәфәғијјәтинә наил олмагдан.

Апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, мүэллимләрин чоху јохлама имла мәтнини, адәтән, јазыја бир-ики күн галмыш сечирләр. Мәкәр мәтни даһа эввәлдән сечиб орадакы чәтин сөзләр үзәриндә шакирдләри ишләтмәк олмазмы? Һәтта лазым кәләрсә јазыја һазырлыг дөврүндә һәмин мәтндәки мүәјјән чүмләләр үзәриндә грамматик тәһлил апармаг вә ја онлары өјрәдичи имлаларын мәтнинә (рабитәсиз мәтнләрә) дахил етмәк мүмкүн дејилми? Бәзиләрини бу суаллар тәәччүбләндирә биләр. Дејә биләрләр ки, бу, јохлама имла заманы шакирдләрин савадындакы кәсирләри дүзкүн мүәјјән етмәк нөгтеји-нәзәриндән јанлыш јолдур. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, белә дүшүнәнләр сөһв едирләр. Онлар унудурлар ки, јохлама имланың өзү дә ејни заманда өјрәдичи характер дашыјыр. Буна көрә һәтта савадча чох зәиф олан синифләрдә јохлама имла үчүн сечилмиш мәтни эввәлчөдән шакирдләрә өјрәдичи имла кими јаздырмаг да сөһв дејилдир; шакирдләрдә орфографик вәрдишләри мөһкәмләндирмәк, онларда сөһвсиз јазмаға фәал мүнасибәт тәрбијә етмәк нөгтеји-нәзәриндән бунун фәјдәсә бөјүкдүр.

Бир нечә мәктәбдә бу тәчрүбәләрин тәтбиги чох јахшы нәтичә вермиш, шакирдләрин орфографик савадынын јүксәлмәсинә бөјүк көмәк көстәрмишдир.

Орфографик чалышмалар ја көрмә вә ја да ешитмә гаврајышына әсасланан тәмринләрдир. Грамматика дәрслијиндә орфографија гајдалары илә әлагәдар верилмиш чалышмалар јалһыз мүхтәлиф нөвлү үзүндәнкөчүрмә јазылардыр. Бу чалышмаларда шакирдләр мәтни ја ејни илә, ја да мүәјјән сөзләрдәки нөгтәләрин јеринә бурахылмыш һәрфләри артыраг көчүрүрләр. Орфографик гајдаларын мәнимсәнилмәсиндә дәрсликдәки јалһыз бу типли чалышмаларын апарылмасы илә кифәјәтләнмәк олармы? Тутаг ки, шакирдләрдә јени кечилән бу вә ја дикәр гајдаја анд вәрдишләр јаратмаг үчүн мүәллим нөгтәләрин јеринә бурахылмыш һәрфләри артыраг көчүрмәкдән ибарәт чалышмалар апарыр. Бу чүр чалышмаларын, шүбһәсиз, мүәјјән фәјдәсә вардыр. Лакин унутмаг олмаз ки, онлары јеринә јетирмәк шакирдләр үчүн нисбәтән асандыр. Чүнки сөзләрдә бурахылмыш һәрфләрин јериндә нөгтәләр гојулмасы һәмин сөзләрә һансы һәрфләрин артырылмалы олдуғу һаггында шакирдә мүәјјән хәбәрдарлыг едир. Имлада исә бу шәкилдә хәбәрдарлыг олмур. Она көрә дә үзүндән көчүрмә јазылар шакирдләри јохлама имлаја һазырламаг тәләбини кифәјәт гәдәр тәмин едә билмәз.

Орфографијанын тәдрисиндә шакирдләрин фәаллашдырылмасы мәсәләсини, һәр шејдән эввәл, өјрәдичи имлалардан даһа тез-тез истифадә едилмәси илә һәлл етмәк олмазмы? Мәктәбләримизин габагчыл тәчрүбәси бу суала мүсбәт чаваб верир. Бунун башлыча сәбәби имланын өз хүсусијјәтиндән ирәли кәлир: имла шакирдләрин фикри фәалијјәтинин һәмишә кәркин вә чох фәал олмасы илә әлагәдар иш нөвүдүр. Тәчрүбә көстәрир ки, орфографијанын тәдрисиндә өјрәдичи имлалардан кениш истифадә едилмәси шакирдләрин мөһкәм биллик вә вәрдишләр газанмасына даһа сәмәрәли тәсир көстәрир. Лакин бу һәр шејдән эввәл, өјрәдичи имлалардан дүзкүн шәкилдә, хүсусән шакирдләрин фәаллығыны тәмин етмәк нөгтеји-нәзәриндән мөгсәдәмувафиг шәкилдә истифадә етмәји бачармагдан чох асылыдыр. Буна көрә дә өјрәдичи имлаларын характер хүсусијјәтләринә мүәллимин дәриндән бәләд олмасы лазымдыр.

Өјрәдичи имланын нөвләри. Өјрәдичи имланын нөвләри мүхтәлифдир. Бу имланын мәктәб тәчрүбәсиндә ән чох тәтбиг олуна нөвләри бунлардыр: хәбәрдарлыглы имла, изаһлы имла, сечмә имла, сәрбәст имла, јарадычы имла.

Инди бунлардан һәр биринин хүсусијјәтләри вә апарылмасы јолларыны ајры-ајрылыгда изаһ едәк.

Хэбэрдэрилгылы имла. Хэбэрдэрилгылы имла—мэти хэлэ диктэ едилмэздэн эввэл, чэтин орфограмлары шакирдлэрэ изаһ етмэк јолу илэ апарылан имладыр. Өјрэдичи имланын бу нөвүндэн орфографик мэшгэлэлэрдэ тез-тез истифаде едилмэси чох элверишли вэ мэсэдэүјүндур.

Хэбэрдэрилгылы имла эсас етибары илэ ажры-ажры чүмлэлэр үзэриндэ апарылыр. Чүнки бу, јаздырылан мэтинн лазымы орфограмларла зэнкин олмасыны тэмнин етмэјэ имкан верир. Мүэллим белэ мэтилэри, «Имла мэчмуэси»нин мүвафиг бөлмэлэриндэн сечэ билэр.

Хэбэрдэрилгылы имланы бүтүн јазы гаждаларынын өјрэдилмэсиндэ тэтбиг етмэк олар. Мэсэлэн, фонетикадан кар вэ чинкилтили самитлэр мөвзусуну кечэркэн, мүэллим шакирдлэрэ изаһ едир ки, бир чох сөзлэрин сонунда чинкилтили самитлэр јазылмасына бахмајараг, мүэјјэн һалларда бу самитлэр карлашмыш шэкилдэ тэлэффүз едилир; мэсэлэн, **кэнд, гурд, ганат** вэ с. кими чинкилтили д самити илэ битэн сөзлэри биз **кэнт, гурт, ганат** шэклиндэ ишлэдирик. Јахуд **ағач, турач, пэлэнк, нэһэнк** кими сөзлэрин сонундакы чинкилтили **ч, к** самитлэрини **ч, к** кими тэлэффүз едирик. Бу кими сөзлэрин сонундакы самитни орфографијаја эсасэн нечэ јазылдыгыны мүэјјэн етмэк үчүн, һэмин сөзлэрин ахырына саитлэ башланан бир шэкилчи гошуб јохламаг лазымдыр; бу заман сөзүн сонундакы самит карлашмазса, демэк, һэмишэ чинкилтили шэкилдэ јазылмалыдыр: **кэнд-кэндэ, ағач-ағачын, пэлэнк-пэлэнки** вэ с.

Мүэллим бу гажданы шакирдлэрэ конкрет мисалларла баша салдыгдан вэ буна анд јазы тахтасында фонетик тэһлил апардыгдан сонра, эввэлчэдэн тэртиб етдији мэти үзрэ бир хэбэрдэрилгылы имла апара билэр.

Хэбэрдэрилгылы имла заманы диктэ едилэн бэзи чүмлэлэри бир-ики шакирдэ тэкрар етдирмэк олар. Шакирдлэри фэаллашдырмаг, онлары мүстэгийл јазмаға алышдырмаг нөгтеји-нэзэриндэн бу чох эһэмијјэтлидир. Лакин диктэ едилэн бүтүн чүмлэлэри тэкрар етдирмэк дэ мэслэһэт дејилдир. Чүнки бу, шакирдлэрдэ јорғунлуг эмэлэ кэтирэ билэр; вахтын чох кетмэсинэ сэбэб олар.

Сэһвлэр һаггында хэбэрдэрилгылы едэркэн, орфограмын вэ ја дургу ишарэсинин характериндэн асылы олараг мүхтэлиф јоллардан истифаде етмэк лазымдыр. Мэсэлэн, бэзи икнечалы сөзлэрэ саитлэ башланан шэкилчи гошулдуғу заман сөз көкүнүн сон саитинин дүшмэси гаждасыны (өмүр-өмүр, синиф-

синифэ вэ с.) шакирдлэрэ тахтада јазыб көстөрмэккэ хэбэрдэрилгылы етмэк даһа фаждалыдыр. Исим вэ ја сифэт дүзэлдэн: **-гы (-ки, -гу, -кү), -ғы (-ки, -гу, -кү); -гын, (кин, -гун, -күн), -ғын (-кин, -гун, күн)** (сечки, дүзкүн, тутгун, азғын вэ с.) шэкилчлэринин јазылышына анд хэбэрдэрилгылы да бу јолла етмэк мэслэһэтдир. Бэзи сэһвлэр һаггында исэ, шакирдлэрэ мүсаһибэ јолу илэ хэбэрдэрилгылы етмэк олар (мэсэлэн, мэсдэр шэкилчлэринин ишлэнмэси вэ с. кими). Нэһажэт, бэзи сэһвлэри исэ диктэ заманы «мүгајисэли тэлэффүз» јолу илэ көстөрмэк олар. Габагчыл мүэллимлэр бу үсулдан эсасэн да, дэ вэ ки баглајычыларынын орфографијасында истифаде едирлэр.

Мүэллим имладан эввэл шакирдлэрэ хатырладыр ки, да, дэ, ки баглајычы олдугда, һэмишэ вургусуз тэлэффүз едилир. Үмумијјэтлэ, баглајычылар вурғу гэбул етмир. Ејни формалы шэкилчлэр исэ вурғулу олур вэ вурғу илэ тэлэффүз едилир. Мүэллим имланы јаздырдығы заман, мэсэлэн, «Дилшад Бақыја кэлэндэ ону бүтүн кэнд јола салды. Гадынлар да, кишилэр дэ гызын бу сэфэриндэн чох фэрэһлэнирдилэр» чүмлэлэрини диктэ едэркэн хатырладыр: «кэдэн дэ» демирэм һа, «кэдэндэ» дејирэм. Јахуд, јахшы диггэт един! «Гадынларда, кишилэрдэ» јох, «Гадынлар да, кишилэр дэ» дејирэм.

Хэбэрдэрилгылы имлада мэтилэ элагэдар олан бүтүн гаждалара анд дејил, јалныз чэтин гаждалара анд хэбэрдэрилгылы етмэк лазымдыр. Галан һаллара анд јерсиз хэбэрдэрилгылы шакирдлэрин диггэтини поза билэр вэ вахт чох итэр.

Бэзи мүэллимлэр диктэ заманы хэбэрдэрилгылы мэсэди илэ, һэрфи тэлэффүзэ јол верирлэр, сөзү неча-неча охујурлар (мү-эс-си-сэ, кол-лек-тив вэ с.), һэтта бэзэн дэ сөздэки һэрфлэри ажрылыгда тэлэффүз едирлэр. Јазы гаждаларынын өјрэдилмэсиндэ бу чүр јанлыш үсула јол вермэк олмаз. Экэр мэтиндэ шакирдлэрэ таныш олмајан сөз варса, мүэллим һэмин сөзү тахтада јазмалы вэ онун јазылышында сэһв бурахылмасы еһтималы олан һэрфи шакирдлэрин нэзэринэ чатдырмалыдыр. Мэсэлэн, «мүгэддимэ, јахуд **стансија**» сөзүнүн јазылышында буну белэ изаһ етмэк олар: икинчи д һэрфиндэн сонра э дејил, и јазылмалыдыр: **ј** һэрфиндэн эввэл и саити јазылмалыдыр вэ с.

Бу үсул шакирдлэрин диггэтини чэтин орфограмлар үзэриндэ мэркэзлэшдирмэјэ көмэк едир.

Изаһлы имла. Изаһлы имланын хэбэрдэрилгылы имладан башлыча фэрги ондан ибарэтдир ки, хэбэрдэрилгылы имлада

эввэл изаһат верилир, сонра мәтн јазылыр; изаһлы имлада исә эввэл мәтн јазылыр, сонра изаһат верилир. Индијәдәк методик әдәбијјатда изаһлы имла мәһз бу шәкилдә изаһ олунмушдур. Лакин мүшәһидәләр вә тәдгигат көстәрир ки, изаһлы имладан эввэл мәтндәки мүәјјән гәјдалара аид тәхмини хәбәрдарлыг едилмәдикдә, апарылан ишин нәтичәси хәбәрдарлыглы имладакы кими кејфијјәтли олмур. Јазы просесиндә шакирдләрин гаршысына чәтин сөзләр чыхдыгда, керидә галмамаг үчүн онлар чүмләннн ардыны тәләсик јазмалы олур, бунун нәтичәсиндә исә, башга сөзләрдә дә механики олараг сәһв бураха билирләр. Демәк, изаһлы имладан эввэл мүәјјән гәјдалара вә ја чәтин сөзләрин јазылышына аид хәбәрдарлыгын едилмәсинә нәинки јол вермәк олар, һәтта бу, вачибдир. Бу чәһәтдән хәбәрдарлыглы имла илә изаһлы имла арасында мүәјјән сәдд чәкмәк гәтијјән доғру дејилдир. Бу өрәдичи имла нөвләрини бир-бириндән фәргләндирән башлыча чәһәтләр, ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Хәбәрдарлыглы имлада эввәлчәдән едилән хәбәрдарлыг изаһлы имладакына нисбәтән даһа кениш вә әтрафлы олур. Изаһлы имлада исә хәбәрдарлыг үчүн нисбәтән аз вахт сәрф едилир; мүәллим чох заман јалныз бир нечә сөзүн јазылышына аид хәбәрдарлыг етмәклә кифәјәтләнир.

2. Изаһлы имлада мүәјјән гәјдаларын шакирдләр тәрәфиндән изаһына хүсуси диггәт јетирилир. Хәбәрдарлыглы имлада исә буна изаһлы имладакы кими үстүнлүк верилмир. Демәк, хәбәрдарлыглы имлада да јазыдан сонра мүәјјән гәјдаларын јазылышыны изаһ етмәји шакирдләрин гаршысына гојмаг һеч дә сәһв дејилдир. Көрүндүјү кими, һәмин имла нөвләри арасында бу чәһәтдән дә сәдд чәкилмәсини, јәни хәбәрдарлыглы имлада сонрадан һеч бир изаһата јол верилмәмәсини гәтијјән дүзкүн һесаб етмәк олмаз.

Башга чәһәтләринә көрә изаһлы имланын апарылмасы, демәк олар ки, хәбәрдарлыглы имладан фәргләнмир.

Сечмә имла. Бу имла диктә едилән мәтндә јалныз мүәјјән сөзләри јазмагла јеринә јетирилән имла нөвүдүр. Мүәллим мүәјјән орфографик гәјда илә әлағәдар олан мәтни чүмләчүмлә диктә едир; шакирдләр чүмләләри дејил, јалныз мүәллимин тапшырдыгы сөзләри—имланын мәгсәдинә мүвафиг орфограмлары олан сөзләри сечиби јазырлар. Мәсәлән, тутаг ки, сечмә имла сифәтин чохалтма дәрәчәсинин јазылышына аид ашағыдакы мәтн үзрә апарылыр.

1. Дилбәр мәктәбдә ән чалышган гызлардан бири иди.

2. Елә бил дағлара јамјашыл өртүк салынмышды. 3. Гајыгымыз көмкөј суларын гојнунда ағыр-ағыр үзүрдү. 4. «Узаг сәһилләрдә» китабы чох марағлы әсәрдир. 5. Чајын сују думдуру иди. 6. Бақы өлкәмизин ән бөјүк шәһәрләриндән биридир.

Мүәллим һәр чүмләни диктә етдикдә шакирдләр јалныз ән чалышган, јамјашыл, көмкөј, чох марағлы, думдуру, ән бөјүк... кими сөзләри дәфтәрләринә јазырлар.

Сечмә имланын ән јахшы чәһәти бундадыр ки, шакирдләрин диггәти диктә едилән һәр чүмләни чох диггәтлә динләмәјә чәлиб едилир. Бу исә дәрәдә онларын фәаллыгына наил олмаг нөгтеји-нәзәриндән, шүбһәсиз, чох әһәмијјәтлидир.

Сечмә имла, хәбәрдарлыглы вә изаһлы имлаја нисбәтән хејли аз вахт тәләб едир. Лакин бу имла нөвү әсәсән јени өјрәнилән бир вә ја бир-ики гәјданы әһәт едир; эввәл кечилмиш гәјдаларын тәкрарыны тәмин етмир: сечмә имладан нә заман вә һәр рүбдә нә гәдәр истифадә етмәк мәсәләси һагғында дүшүнәркән онун бу хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг лазымдыр.

Сечмә имла тәкчә орфографикаја аид дејил, грамматик мөвзулара аид дә апарыла биләр.

Сечмә имланы мәтндә олан мүәјјән сөзләри сечиби грамматик чәһәтдән дәјишдирәрәк јазмаг јолу илә дә апармаг мүмкүндүр. Мәсәлән, шакирдләрә тапшырмаг олар ки, диктә заманы мәтндәки бүтүн фәлләри мәсдәр шәклинә салыб, сонра јазсынлар. Јахуд да, ади дәрәчәдә ишләнән (м, п, р үнсүрү илә дүзәлән) сифәтләри чохалтма дәрәчәсиндә ишләтсинләр вә с.

Сәрбәст имла. Сәрбәст имла диктә едилән мәтни шакирдләрә дәјишәрәк јазмаг ихтијары верән имла нөвүдүр. Белә имлада шакирдләр мәтндәки сөзләри, чүмләләри сәрбәст олараг дәјишиб истәдикләри шәкилдә јазырлар.

Бу чәһәтдән, сәрбәст имла ифадә јазыла чох јахындыр. Сәрбәст имла ифадә јазыдан јалныз о чәһәтдән фәргләнир ки, ифадәни шакирдләр бүтөвлүкдә, сәрбәст имланы исә һиссә-һиссә јазырлар, даһа доғрусу, мәтни һиссә-һиссә динләјиб һиссә-һиссә дә јазырлар.

Сәрбәст имла шакирдләрдә јалныз орфографик вәрдишләри дејил, ејни заманда үслуб вәрдишләрини дә мөһкәмләндирмәјә көмәк едир, онларын лүғәт еһтијатыны зәнкинләшидир, мәнтиги тәфәккүрләрини инкишаф етдирир, мүстәгил чүмлә гурмаг бачарығларынын даһа да јахшылашмасына кө-

мәк едир. Бир сөзлә, сәрбәст имла шакирдләрнин нитг инкишафында чох мүнһүм рол ойнайыр.

Сәрбәст имла өз хүсусијјәтинә көрә ифадә јазыја даһа чох јахын олдуғуна вә буна көрә дә шакирдләрнин рабитәли нитгинин инкишафында хүсуси әһәмијјәт кәсб етдијинә көрә ону програмда рабитәли нитгин инкишафына верилмиш саатлар һесабына апармаг мәсләһәт көрүлүр. Бу нөгтеји-нәзәрдән рабитәли нитгин инкишафы үзрә хүсуси мәшғәләләрнин планлашдырылмасында төкчә ифадә, инша вә әмәли јазылар дејил, сәрбәст имла да нәзәрдә тутулмалыдыр.

Сәрбәст имланын апарылмасы техникасы беләдир.

Мүәллим сечдији мәтни мүәјјән һиссәләрә ајырыр. Бу һиссәләр фикирчә битмиш олмалыдыр. Материал бу гајда илә һазырландығдан сонра, јазы дәрсиндә мүәллим мәтни бир дөфә башдан ајаға гәдәр ифадәли шәкилдә охујур. Бу заман шакирдләрә һеч бир сөз вә ја чүмләнни јазмаға имкан верилмәмәлидир. Олар јалныз диггәтлә гулаг асмалыдырлар. Бундан сонра мүәллим мәтнин әввәлчәдән ајырмыш олдуғу парчалар үзрә диктә етмәјә башлајыр. О, һәр парчаны јалныз бир дөфә охумалыдыр. Шакирдләр диктә едилмиш олан биринчи парчаны өз сөзләри, өз ифадәләри илә јаздығдан сонра, һамы гәләмләри партанын үстүнә гојур вә диггәтлә мүәллимни динләјир. Мүәллим икинчи һиссәни охујур, јенә шакирдләр јазырлар... Имла сонә гәдәр бу гајда илә апарылыр.

Сәрбәст имла үчүн сечилән мәтнин һәчминни мүәллим габагчадан елә мүәјјәнләшдирмәлидир ки, шакирдләр ону бир дәрә саатында јазыб гуртара билсинләр. V—VI синифләрдә апарылан тәчрүбәләр көстәрди ки, сәрбәст имланын мәтни бу синифләрдә, јохлама имла үчүн мүәјјән едилмиш имла мәтнләри һәчминдә вә ја бунлардан бир гәдәр (тәхминән 20—30 сөз артыг) бөјүк олмалыдыр.

Јарадычы имла. Јарадычы имла шакирдләрә өз фикирләрини мүстәғил олараг ифадә етмәк вә газандығлары орфографија вәрдишләрини јазыда тәтбиг етмәји өјрәтмәк нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәтли јазы нөвләриндән биридир.

Имланын бу нөвүнү јалныз шәрти олараг имла адландырмаг олар. Чүнки бурада әслиндә диктә етмәк јохдур. Мүәллим јазы тахтасында анчаг мүәјјән сөзләр (вә ја сөз бирләшмәләри) јазыб буилары учадан охујур. Бундан сонра шакирдләр һәммин сөзләрдән чүмләләр гуруб дәфтәрләринә јазырлар. Мәсәлән, икинчәчәли сөзләрин ахырындакы г самитинин јазылы-

шына анд белә сөзләр вермәк олар: **бајраг, охумаг, отаг, буруг, памбыг, јарпаг, гајыг, Садыг, ојнамаг...**

Шакирдләрә тапшырылыр ки, бу сөзләрин һәрәсини бир чүмләдә ишләтсинләр. Лакин сөзләри елә ишләтмәк лазымдыр ки, бунларда г самити ғ самитинә кечсин.

Јарадычы имла үчүн елә сөзләр сечмәк лазымдыр ки, шакирдләр бунлара анд чүмләләр гурмагда чох чәтинлик чәкмәсинләр.

Јарадычы имланы мүхтәсәр чүмләләри кенишләндирмәк јолу илә дә апармаг олар. Белә ки, шакирдләрә јалныз мүбтәдә вә хәбәрдән ибарәт олан бир нечә чүмлә вериләр. Олар һәммин чүмләләрә мүәјјән сөзләр әләвә едәрәк, садә кениш чүмләләр дүзәлдә биләрләр. Мәсәлән, «Күләк әсирди» чүмләсини тәхминән бу шәкилдә кенишләндирмәк олар: «Дүнән ахшамүстү шиддәтли күләк әсирди».

Јарадычы имлаја анд мәти нүмунәләри.

1. Әлүзјујан, күнәбахан, ајаггабы, алабәзәк, тохумсәпән. Әлимәрдан, һачылејләк, дәвәгушу.

2. Синиф-синфи, оғул-оғлу, әтир-әтри, ағыз-ағзы.

3. Охунмуш, ојнајан, јазылачаг, јемәли, кәздијим, охудуғу, далғаланан, тикилмиш, кәзмәли.

4. Биз мәктәбәдәк, футбол мейданчасынадәк, дәрнәк мәшғәләмиз саат бешәдәк, ишыг сәһәрәчән, машын евимизәчән.

Бу мәтнләрдән биринчиси мүрәккәб сөзләрин јазылышына, икинчиси бә'зи икинчәчәли сөзләрдә (бу сөзләрә саитлә башланан шәкилчи гошулдуғу заман) гапалы саитләрин дүшмәсинә, үчүнчүсү фе'ли сифәтләрин јазылышына, дөрдүнчүсү исә-дәк, чан(-чән) гошмаларынын јазылышына андир.

Дикәр орфографик гајдалара анд јарадычы имла мәтнләрини дә бу шәкилдә тәртиб етмәк олар.

Јухарыда, икинчи мәтндәки ејни сөзләр ики дөфә тәк-рар едилмишдир (бунлардан икинчисинә шәкилчиләр әләвә олунмушдур), шакирдләр бунларын һәр икисинә анд чүмләләр гурурлар. Бундан сонра мүгајисә јолу илә изаһат апарылыр.

Өјрәнилән гајдаларын әксәријјәтинә анд мүгајисә апармаға имкан верән белә мәтнләр тәртиб етмәк чәтин дејилдир.

Әдәбијјатдан кечилән материалларда шакирдләрнин чәтин мәннмсәдикләри сөзләрә анд дә јарадычы имлалар апармаг чох фајдалыдыр. Бу, шакирдләрнин һәм кечдикләри әдәби ма-

териаллары жахшы мөнимсәмәләринә, һәм дә, үмумијјәтлә, онларын лүғәт еһтијатынын зәнкинләшмәсинә көмәк едә биләр.

Дикәр тәрәфдән, өјрәнилмиш гәјдалара аид орфографик вәрдишләри даһа да мөһкәмләндирмәк вә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк мәгсәди илә јарадычы имладав ев тапшырығлары кими дә истифадә етмәк олар.

Өјрәдичи имлаларын апарылмасына верилән бә'зи тәләбләр. Өјрәдичи имланын апарылмасында ашағыдакы тәләбләрин нәзәрә алынмасына диггәт едилмәлидир.

1. Шакирдләрә ичазә верилир ки, онлар өјрәдичи имла заманы билмәдикләрини мүәллимдән сорушунлар. Чүнки, јалныз јохлама имла заманы суал вермәк, бу вә ја дикәр сөзүн нечә јазылдығыны сорушмағ олмаз. Башга имлаларда ичә мүхтәлиф суалларла мүәллимә мүрачнәт етмәк олар вә бу вачибдир; мәсәлән: бу сөзүн мә'насы нәдир? Ону нечә јазмағ лазымдыр? Нә үчүн бу сөз белә јазылыр? вә с.

Бунула бәрәбәр, мүәллим имла заманы, јери кәлдикчә, парталарарасы кәзәрәк, һәтта бә'зән диктәни кәсиб бу вә ја дикәр шакирдә кәстәриш вермәли, онун бурахдығы сәһв башгалары үчүн дә характерик оларса, үчадан һәмин гәјдаја аид гыса изаһат вермәлидир; мәсәлән: «Тәәччүб сөзүндә ики ч јазылыр, сәһвә јол вермәјин!». Јахуд синфә суалла мүрачнәт етмәлидир:—Ушағлар, «матор» сөзүндә биринчи саит а-дыр, јохса о? (Чаваблардан шакирдләр һәмин сөзүн о илә јазылдығыны јәгин едирләр). Өјрәдичи имлаларын апарылмасы просесиндә иши елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, шакирдләр гаршыларына чыхан чәтинликләрлә әлагәдар оларағ, мүәллимә мүрачнәт етмәкдә өзләри тәшәббускарлығ кәстәрсинләр. Белә шакирдләри мүәллимин синифдә тәрифләмәси, онларын суал вермәсиндән чох мәнун олдуғуну һисс етдирмәси дә гаршыја гојулан мәгсәдә наил олмағда чох мүһүм шәртләрдән биридир.

2. Өјрәдичи имлалар нөвләринә көрә мүхтәлиф олмағла бәрәбәр, онларын апарылмасында да мүхтәлиф јоллардан истифадә едилир.

Мәсәлән, изаһлы имланын мәтни, адәтән бүтөвлүклә јаздырылыб, сонра шакирдләрә чүмлә-чүмлә охутдурулур вә мүвафиг гәјдалара аид изаһат тәләб едилир. Бә'зән мәтнин һәр бир чүмләси јаздырылдығдан сонра да изаһат тәләб етмәк олар. Бунула бәрәбәр, изаһлы, јахуд хәбәрдарлығлы

имланын апарылмасында белә бир јолдан да истифадә едилмәси чох јахшы нәтичә верир: мәтн јазылыб гуртардығдан сонра һәр бир шакирд бир чүмләни охујуб, орадакы мүвафиг гәјданы изаһ едир, мүәллим башга шакирдләрдән һәмин гәјдаја аид әлавә мисаллар сорушур. Мәсәлән, тутағ ки, өјрәдичи имла сајларын јазылышына аид апарылыр: мәтнин биринчи чүмләсиндә («Биз 7-чи сырада әјләшмишдик») шакирд 7-чи сөзү илә әлагәдар гәјданы изаһ едир. Мүәллим бундан сонра синфә ашағыдакы суалларла мүрачнәт едир:

1) Ким кәлиб бу сыра сајыны (7-чи) тахтада сөзлә јазыб көк вә шәкилчисини кәстәрәр?

2) Ким кәлиб 7-чи сөзүнү ром рәгәми илә јазар?

Сонра мәтнин икинчи чүмләси охунур: «Бүтүн зәһмәткешләр мајын 1-дә нүмајишә чыхмышдылар». Бурадакы сајын јазылыш гәјдасы изаһ едилдикдән сонра мүәллим башга шакирдләрә ашағыдакы суаллары вериб мүвафиг чаваблар алыр:

1) Ким бу чүмләдәки сајы тахтада сөзлә јазыб гурулушуна көрә тәһлил едәр?

2) Бу сөзү рәгәмлә јаздығда нә үчүн тәкчә дә шәкилчисин сахланылыр?

3) Ким мајын алтысы ифадәсини рәгәмлә јазар? вә с.

Дикәр чүмләләрдәки орфограмларла да әлагәдар оларағ, јери кәлдикдә бу чүр иш апарылмалыдыр.

Бә'зән дә белә ола биләр ки, апарылан изаһат вә тәһлил тәкчә јени өјрәнилмиш гәјданы дејил, әввәлчәдән кечилмиш гәјдалары да әһатә етмиш олсун.

Демәк, өјрәдичи имлаларын апарылмасында мүхтәлиф јоллардан истифадә едилмәси дә мәшғәләләри сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн мүһүм тәләбләрдән һесаб олунмалыдыр.

3. Өјрәдичи имла чох заман синифдә, һәм дә коллектив сурәтдә јохланмалыдыр. Имла јазылыб гуртардығдан сонра мүәллим мәтн һиссә-һиссә, даһа доғрусу, чүмлә-чүмлә шакирдләрә охутдурур; чәтин орфограмлары тахтада јаздырмағ вә ја изаһ етдирмәклә сәһвләри мејдана чыхарыб, башга шакирдләрә дә јаздығларыны тәсһиһ етмәји тапшырыр.

Бә'зи габағчыл мүәллимләр өјрәдичи имлалардакы сәһвләрин тәсһиһиндә белә бир үсулдан да истифадә едирләр; мәтн јазылыб гуртардығдан сонра мүәллим ејни парта-

да эјләшән шакирдләре бир-биринин дәфтәрини дәјишиб, јазыларыны јохламағы тапшырыр.

Бу үсулдан истифадә едиләркән чох заман гүввәтли—јакшы охујан шакирдләре зәиф—керидә галан шакирдләрин јазыларыны (вә әксинә) јохламағы тапшырмаг даһа јакшы нәтичә верир. Иш ичра едилиб гуртардыгдан сонра мүәллим бир нечә шакирддән јолдашынын јазысында һансы сәһвләри ашкара чыхардығыны (јери кәлдикчә јазы тахтасындан истифадә етмәклә) сорушур. Беләликлә, сәһвләр коллектив сурәтдә јохланыб тәсһий едилир.

Сәһвләрин тәсһийиндә бу үсулдан истифадә заманы бүтүн шакирдләрдә јүксәк фәаллыг вә ишә бөјүк мараг һиссә олунур. Догрудур, синифдә бә'зән бир гәдәр сәс-күјә јол верилир, ләкин бу, әсасән мәшгәләнин чанлы кетмәси вә иш-күзарлыгдан ирәли кәлир.

Бу үсулдан истифадәнин сәмәрәли олмасы үчүн ону тез-тез дејил, ара-сыра, тәхминән илдә 5—6 дәфә апармаг мәсләһәтдир.

Өјрәдичи имлаларда сәһвләрин коллектив сурәтдә тәсһий едилмәси јолларындан истифадә, шүбһәсиз, шакирдләрин јазыларындакы бүтүн сәһвләри тәсһий етмәјә имкан вермир вә верә дә билмәз. Она көрә мүәллим бунунла кифәјәтләнмәли, хүсусән зәиф шакирдләрин јазыларыны сонрадан өзү диггәтлә јохламалыдыр.

Јухарыда дејиләнләр, өјрәдичи имлалардан сәмәрәли истифадә олунмасынын башлыча тәләбләрини тәшкил едир. Шакирдләри јохлама имлаја һазырламагда бу тәләбләре дүзкүн риәјәт едилмәсинин бөјүк әһәмийјәти вардыр.

Нурпаша ҺУММӘТОВ,
Варташен рајонунун Охуд кәнд
онбирлик мәктәбинин дил-әдәбијјәт
мүәллими.

V—VIII СИНИФЛӘРДӘ ШАКИРДЛӘРИН ШӘХСИ НӘЈАТ ТӘЧРҮБӘСИ ВӘ МҮШАҺИДӘЛӘРИ ҮЗРӘ ИНША ЈАЗЫЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИИИДӘН

Програмын «Шакирдләрин рабитәли вә ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишафы» адлы бөлмәсиндә, V—VIII синифләр үзрә апарылачаг иншалара анд тәхмини мөвзулар верилмишдир. Мән тематик план тәртиб едәркән һәмин инша мөвзуларындан истифадә едирәм. Ләкин һәмин мөвзулардан бир чохунун бизим планларымыза ујғун кәлмәдијини нәзәрә алыр вә бир сыра јени мөвзулар мүәјәнләшдирирәм.

Мән, V—VIII синифләрдә инша јазы мөвзуларыны мүәјәнләшдирәркән ашағыдакы тәләбләри мүтләг нәзәрә алырам:

1. Шакирд јазачағы мөвзуну јакшы билмәлидир.
2. Мөвзу шакирдин билик сәвијјәсинә ујғун олмалыдыр.
3. Мөвзу шакирдин јарадычылығыны инкишаф етдирмәлидир.
4. Шакирдләр тәбиәтлә әлағәдар олан мөвзулары јакшындан мүшаһидә едә билмәк үчүн јазы ишини мүнасиб вахтларда салмаг лазымдыр.

5. Мөвзу тәрбијәдичи маһијјәт дашымалыдыр.

Өз тәчрүбәмдә мүәјјән етмишәм ки, һәр бир инша мөвзусуну кечәркән бу тәләбләри әсас тутмаг ишин сәмәрәли тәшкилиндә чох бөјүк әһәмийјәтә маликдир.

Мән ики илдир ки, V синифдә «Бизим аиләмиз» мөвзусунда инша јазы апармышам вә һәр ики синифдә јазыларын кејфијјәтли олмасына наил олмушам. Мөвзуну шакирдләре тәхминән он күн әввәл е'лан етмиш вә онлара мүәјјән мәсәләләр әтрафында дүшүнмәји, мүшаһидәләр апармағы тапшырмышам. Јазыја гәдәрки дөврдә дәрсдәнкәнар вахтларда хүсусән зәиф шакирдләрлә сәһбәтләр апармыш, мүәјјән сөз вә ифадәләри нечә јазачагларыны јохламыш вә мәсләһәтләр вермишәм.

Жазы дәрси күнү бүтүн шакирдләр вердијим мөвзуда («Бизим анләмиз» мөвзусунда) иншаны бир саат мүддәтинә тамамилә мүстәгил сурәтдә жазыб гуртардылар. Жазыдан бир нәфәр дә олсуи «2» гиймәт алан олмады. Шакирдләрин әксәријјәти иншаларыны жүксәк кејфијјәтдә жазмышды. Иншаларын һәр бириндә онун мүәллифинин өз нәфәси, өз дујғусунун әкс олунмасы мәни һәр шејдән чох разы салды.

VI синифдә «Пајызда», «Синфимизин шакирдләри», «Бизим дағлар», «Қәндимиз көзәлләшир» кими мөвзуларда апардығым иншалар јахшы нәтичә верди. «Пајызда» мөвзусунда инша јаздырмағ бизим јашадығымыз кәндин тәбии шәраити үчүн дә характерикдир. Бу мөвзуда инша јазы кечән ил октябр ајынын 10-да апарылмышды. Һәмнин вахт колхоз тарлаларында гызғын чәлтик јығымы, бағ-бағчада мејвә топланышы давам едир, мал-гара үчүн ғыша һазырлығ көрүлүр, кәндин әтрафындакы галын мешәләрдәки ағачлар јарпағларыны төкүрдү. Шүбһәсиз, шакирдләр бунлары көрүр вә дујурлар. Мүәллимин көмәклији илә тәртиб етдикләри план әсаһында өз мүшәһидәләринин нәтичәсини тәсвир етмәк үчүн бир о гәдәр чәтинлик төрәтмәмишди. Онлар һәмнин мөвзуда иншаны мүвәффәгийјәтлә јаза билдиләр.

Кечән ил нојабрын бириндә VI синифдә «Синфимизин шакирдләри» мөвзусунда апарылмыш инша јазы даһа марағлы кечмишдир. Чүнки бу мөвзуда шакирд кәнар бир әһвалатдан дејил, өз доғма синиф јолдашларындан сөһбәт ачмалы, онларда һисс етдији јахшы вә пис чәһәтләри тәсвир етмәли иди.

Шакирдләр јазыја һазырлығ заманы өз синиф јолдашларынын дәрсләрә нечә һазырлашдығларыны, интизамлы олмаларыны, тәмизлијә нә дәрәчәдә диггәт јетирмәләрини вә с. бир даһа мүшәһидә едирләр. Бу онлар үчүн бир о гәдәр дә чәтин дејилдир. Чүнки һәр бир шакирд алты ил синифдә јан-јана отурдуғу јолдашынын нәчиб хүсусијјәтләрини, зәиф чәһәтләрини јахшы билир. Мән инша үчүн һәмнин мөвзуну сечәркән онун мүәјјән тәрбијәви әһәмијјәтини дә нәзәрә алмышдым. Бу мәгсәдлә шакирдләрә тапшырмышдым ки, һәр бир шакирд өз јолдашларынын мүсбәт чәһәтләри илә бәрабәр, нөгсанларыны да иншада әһәтә етмәјә чалышмалыдыр. Шакирдләрлә әтрафлы сөһбәтдән—лазыми һазырлығдан сонра јазыја башладығ. Дәрсин ахырына јахын белә бир әһвалатын шаһиди олдум:

Дал партада әлләшмиш шакирдләрдән Күлназ Мусајева јаза билмәдијинә көрә габағ парталардакы шакирдләрин јазыһындан истифадә етмәк үчүн бојланырды. О, бирдән башыны ашағы салыб ағламаға башлады. Мән она јахынлашыб сорушдум:

— Күлназ, нијә ағлајырсан?

Гыз динмәди. Мән јенә она мүрачнәт етдим:

— Күлназ, гәләмнин көтүр, синфимизин шакирдләри һағғында билдијини јаз; мән дә сәнә көмәк едәрәм.

О, ағлаја-ағлаја деди:

— Мүәллим, ушағларын һамысы мәнән јазыр. Синифдә пис охујан тәкчә мән дејиләм ки?!

Күлназ доғрудан да, синифдә ән зәиф охујан шакирд иди. Буна көрә дә пис охујан шакирдләр һағғында сөз ачап бүтүн ушағлар биринчи оларағ онун адыны чәкирдиләр.

Мән Күлназа дедим:

— Ағламагла чан гуртармағ олармы? Бу күндән сонра дәрсләринә јахшы чалышсан, онда сәни тәрифләрләр.

О, јазыһына давам етди.

Бу инша јазылар ушағлары марағландырдығы кими, мәни дә чох марағландырды. Чүнки шакирдләри даһа јахындан өјрәнмәкдә һәмнин иншанын фајдалы олачағына мән әввәлчәдән инанырдым. Јазы ишләрини јохларкән бир сыра марағлы фактларын мејдана чыхмасы буну, һәгигәтән, ајдын көстәрди. Јазыларда ашағыдакы чүмләләр мәним диггәтимни хүсуси оларағ чәлб етди: «Сүләјман Гулијев дәрсиндән 4—5 гиймәт алса да, евдә интизамсызлығ едир. О гоча бабасынын сөзүнә бахмыр...»

«Анам разы дејилдир ки, мән мәктәбдә охујам. Одур ки, мәни дәрсә һазырлашмаға гојмур. Евин чох ишини мән көрүрәм».

«Кечән һәфтә синфимизин пәнчәрәсини Һикмәт Әһмәдов гырмышды. Буну синифком да билирди, амма мүәллимә де-мәди».

«Мәһәррәм Чамалов папирос чәкир...» вә с.

Јазынын тәһлили заманы шакирдләрин өз јолдашларынын гүсурлу чәһәтләрини сәмими шәкилдә ифадә едән мәлу-матлары ушағлара билдирмәдән инша јазыдакы имла, ифадә вә үслуб сәһвләринин тәһлини үзәриндә иш апардым. Сонра

языдакы аҗры-аҗры шакирдләр һаггында олан тәнгиди ифа-
дәләр һаггында үмуми шәкилдә данышдым.

Дәрәдән сонра башга јолларла Мәһәrrәмин папирос чәк-
мәсинин, Сүләјманын евдә интизамсызлыг етмәсинин, Маһи-
зәрин өкәј анасынын она гаршы етдији һагсызлығын вә с. гар-
шысыны алмаг үчүн тәдбирләр көрдүм.

VI синифдә кечән ил декабр аҗынын 14-дә «Бизим дағлар»
мөвзусунда инша јазы кечирилмишди. Белә бир мөвзуда ин-
ша јаздырмаг, бизим кәндин тәбии шәраитиндә әһәмијјәтсиз
дејилди. Чүнки бу кәнд—Охуд кәнди Бөјүк Гафгаз дағлары-
нын әтәјиндә јерләшмишдир. Онун јахынлыгындакы дағлар,
да шыр-шыр ахан сулар, сых мешәләр, јашыл отлаглар, мүх-
тәлиф чыр мејвә ағачлары вә с. вардыр. Шүбһәсиз, синиф ша-
кирдләри кәндин әтрафыны дәфәләрлә кәзмиш, онун көзәл-
ликләрини дүмушлар. Буна көрә дә «Бизим дағлар» мөвзу-
сундакы инша мүвәффәгијјәтли олмушдур. Тәчрүбә көстәрир
ки, инша јазынын мөвзусу шакирдләри һәгигәтән мараглан-
дырарса, онлары ахтарыша сөвг едәрсә, чанлы һәјата, гуруб
јарадан инсанлара јахынлашдырарса, онлар белә јазылары
һәвәс вә бачарыгла јеринә јетирирләр. Әксинә, мөвзу әтра-
фында сөз ачмаға шакирддин кениш имканы олмасса, бу вә-
зијјәт һәм шакирдин, һәм дә дәрәс верән мүәллимин мүвәффә-
гијјәтсизлији илә нәтичәләнир.

Дәрәс илинин икинчи јарысында, һәммин синифдә «Кәнди-
мизин габагчыл адамлары» мөвзусунда апардығым инша ја-
зы мүвәффәгијјәтли кечди.

Һәлә јазыја бир нечә күн галмыш мән мөвзуну шакирд-
ләрә елан етмишдим. Шакирдләр өз валидејнләриндән, кол-
хоз идарәсинин һесабат ишчиләриндән, мүәллимләрдән, кол-
хозун башга рәһбәр адамларындан кечән тәсәррүфат илиндә
мүхтәлиф иш сәһәләриндә ән јүксәк көстәричиләр әлдә ет-
миш, әмәк адамлары һаггында чохла мәлүмат топламышды-
лар. Доғрудур, шакирдләр кәндин әмәк адамларындан бә'зи-
ләрини габагчадан таныјырдылар; мәктәбдә онлардан бир не-
чәси илә шакирдләрин көрүшү дә кечирилмишди. Лакин VIII
синиф шакирдләринин инша јазмасы үчүн һеч дә бу кифәјәт
етмәзди. Онлара бу әмәк адамларынын иши һаггында даһа
әтрафлы мәлүмат әлдә етмәк лазым иди ки, иншада әтрафлы
фикир сөјләјә билсинләр. Бу инша јазыја һазырлыг дөврүндә
шакирдләр әмәк адамларынын өзләри илә дә көрүшүр, онла-

рын ишини, арзуларыны өјрәнирдиләр. Бу шакирдләри ма-
рагландырдығы кими, һәммин әмәк адамларыны да фәрәһлән-
дирирди.

Иншада кәндин габагчыл адамларынын ишиндән һәр ша-
кирд өзү баша дүшдүјүнү јазды.

Ајишә Сәлимова колхозун габагчыл адамларынын ишин-
дән јазмышды. Ајишәнин инша јазысынын бир јериндә охују-
рут: «Мәммәд Јусифов гочаман колхозчуларымыздан бири-
дир. Онун 73 јашы вар. Буна бахмајараг, Мәммәд дајы јенә
дә һамыдан чох барама јетишдирир. Мәммәд дајы кечән ил
ики гуту барама гурду тохумундан 175 килограм барама кө-
түрмүшдүр. О, өз зәһмәти илә бөјүк бир тут бағы салмышдыр.
Бизим мәһәлләдә һамы Мәммәд дајыны севир вә она һөрмәт
едир...»

Бә'зи шакирдләрин јазыларында чохла долашыг ифадә
вә чүмләләр варды. Лакин бу мәни о гәдәр дә нараһат етмә-
ди. Чүнки мән шакирдләрин орфографик вә үслуби савады-
нын инкишафына һәр дәрәдә хүсуси диғгәт јетирир, онларын
сәһвләрини ислаһ етмәјә наил ола билирәм.

VIII синифдә шакирдләрин шәхси һәјәт тәчрүбәси вә мү-
шәһидәләри үзрә инша јазылар апармаг үчүн даһа чох имкан
вардыр. Лакин бизим мәктәбимизин V—VII синифләриндә
шәхси һәјәт тәчрүбәси вә мүшәһидәләри үзрә апарылан инша
јазыларла, VIII синифләрдә апарылан һәммин јазылар харак-
теринә көрә нисбәтән дәјишилир. Белә ки, V—VI синиф ша-
кирдләри инша мөвзусу илә әлагәдар һадисәләри садә шәкил-
дә тәсвир едир, һәлә мүәјјән мүһакимә јүрүтмәкдә четинлик
чәкирләр. VII синифдә исә шакирдә, тәдричән јаздығы мөвзу
илә әлагәдар өз фикрини, өз арзуларыны да садә шәкилдә
ифадә етмәји өјрәтмәк олур вә бу, лазымдыр. Мәсәлән, кечән
ил IV рубдә VII синифдә «Мәним күндәлик режимим» адлы
јазыда С. Адыширинова өз күндәлик ишини садаламагла ки-
фајәтләнмәмишди; о јазырды: «Јахшы истираһәт етмәк һеч
дә бекар кәзмәкдән, јатыб јухуламагдан ибарәт дејилдир.
Мән чәбрдән һәр һансы бир мәсәләни һәлл етмәк үчүн чалы-
шыб јорулурамса, сонра дүруб ја булагдан су кәтирирәм, ја
һәјәти сүпүрүрәм, ја да әкдијим чичәкләри суварырам. Анам
башга бир иш тапшырырса, ону јеринә јетирирәм. Бунунла да
зәһни јорғунлуғум чыхыр, вахтым сәмәрәли кечир...»

Мәктәбимизин VIII синфиндә шакирдләрин мүшәһидәси

үзрә апарылан жазыларда чох заман садә шәкилдә дә олса, сүжет хәтти олур, типләр, һадисәләр, һәјат сәһнәләри ардычыл шәкилдә тәсвир едилир. Бу инша жазылар бир нөв очерки, репортажи хатырладыр. Мәсәлән, VIII синефләрдә «Гарғыдалы тарласында» мөвзусунда инша жазы апарылмышды. Жазыны кечирилмәси үчүн габагчадан кениш һазырлыг иши көрүлмүшдү, жазыдан бир нечә күн әввәл синеф шакирдләри колхозун гарғыдалы тарласына колхозчулара көмәјә кетмишдиләр. Һәлә тарлаја кетмәмиш, мән шакирдләри синеф топлајыб тапшырмышдым ки, өзләри илә кағыз вә карандаш да көтүрсүнләр. Колхоз тарласында көрдүкләрини, нечә ишләдикләрини дә гыса шәкилдә гејд етсинләр. Бүтүн бу кими һазырлыгдан сонра апарылан инша јахшы нәтичә верди. Шакирдләрдән бир чохунун жазысы кејфијјәтли вә мәзмунлу олду. Ч. Јусифов даһа көзәл жазмышды:

«Биз һәлә колхозун гарғыдалы сәһәсинә чатмамыш бригадир Чәркәз Мәммәдовла гаршылашдыг. О, әл едиб бизи сәһәјә кәтирән машыны сахлады. Кәлишимиздән чох шад олду. Иш јеринә чатан кими 3—3,5 метр һүндүрлүјүндә олан гарғыдалы мешәсини көстәрди вә деди:

— Бир аз да ашағы кетсәк көрәчәксиниз ки, гарғыдалынын гычасыны да, көвдәсини дә машын бир-бириндән ајырыр. Сиз, јерә төкүлмүш гарғыдалы көвдәләрини вә гычаларыны јығмагда бизә көмәк етсәниз кифәјәтдир...»

Шакирд бундан сонра өз иншасында тарлада нечә ишләдикләрини, әтрафда нәләр көрдүкләрини дә гыса шәкилдә ифадә етмишди.

V—VIII синефләрдә шакирдләрин шәхси һәјат тәчрүбәси вә мүшәһидәләри үзрә апарылан жазылар, онларын рабитәли нитгини инкишаф етдирмәјә тәсир көстәрир. Бу, дил-әдәбијјат дәрсләрини һәјатла әлағәләндирмәјин әлверишли јолларындан биридир. Мән буну өз шәхси тәчрүбәмдә бир даһа јәгин етдим.

Јагуб ЈАГУБОВ,
Губа рајонундакы Гырмызы Гәсәбә
онбирлик мәктәбинин Азәрбајчан
дили вә әдәбијјат мүәллими.

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ТӘҲЛИЛИНДӘ МҮҒАЈИСӘ ҮСУЛУНДАН ИСТИФАДӘ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мәктәбдә тәдрис олуна фәнләр ичәрисиндә бәдни әдәбијјатын ушагларын коммунизм руһунда тәрбијәләндирилмәси ишиндә мүһүм ролу вардыр.

Бөјүк пролетар әдиби Максим Горки демишдир ки, бәдни әдәбијјат бүтүн әтинә, сүмүјүнә гәдәр мәфкурә илә долудур. Әдәбијјат бу мәфкурә вә идејаја әјанилик, чанлылыг верир, ону фәлсәфә вә башга елмләрдән даһа инандырычы едир.

Бәдни әдәбијјат мәктәбдә мүхтәлиф үсулларла тәдрис олуна. Белә үсуллардан бири дә мұғәјисә үсулудур. Тәлим заманы мұғәјисә үсулундан истифадә едилдикдә, шакирдләрин биликләри конкретләшир, дәрсдә фәаллашыр, онларда тәфәккүр вә нитг габилијјәтләринин инкишафы үчүн әлверишли шәраит јараныр. Ј. А. Коменски дејирди ки, фәргләндирмәји бачаран мүәллим јахшы да өјрәдәр. Г. Пестолетси мүәллимләрдән тәлим заманы ајры-ајры чисим вә һадисәләр арасындакы үмуми чәһәтләри мөјјәнләшдирмәји тәләб едирди. Мұғәјисә заманы шакирдләр ајры-ајры сурәтләр, һадисәләр арасындакы охшарлыг вә фәрги тапмаг, бунун әсасында дүзкүн нәтичә чыхармаг үзәриндә дүшүнмәјә мәчбур олур. «Охшарлыг вә фәрги тапмаг, онлара мөјјән әләмәтләри аид етмәк, мәһз мұһакимә јүрүтмәк, дүшүнмәк демәкдир». (К. Д. Ушински).

Дәрс дедијим синефләрдә ајры-ајры әсәрләрин тәдриси заманы мұғәјисә үсулундан чох истифадә едирәм.

Мән, бу вә ја дикәр бәдни әсәри кечәркән, орадакы ајры-ајры мүсбәт вә мәнфи сурәтләри групплашдырыр, сонра да шакирдләрин фәал иштиракы илә һәммин сурәтләр арасындакы фәрги мөјјәнләшдирирәм; даһа сонра бундан габаг шакирдләрин өјрәндикләри әсәрләрдәки сурәтләр арасындакы охшар чәһәтләри тапыр, бунлары мұғәјисә едир, шакирдләрин дүз-

күн мұнакимә жүрүтмәлеринә вә доғру нәтичәжә кәлмәләринә диггәт едирәм.

Мәсәләп, «Мәктүб јетишмәди» (V синиф) һекајәсини кәчәркән, ингилабдан әввәл ағыр һәјат сүрән Азәрбајчан нефт-чиси илә сәсиалист Азәрбајчанынын хошбәхт нефтчисинин вәзијјәтини изаһ едирәм. «Мәктүб јетишмәди» һекајәсинин тәдрисинә 2 саат вахт верилир. 1-чи саатда һекајәнин гираәти вә мәзмуну үзәриндә, 2-чи саатда исә әсәрин мәзмуну үзрә мұсаһибәдән сонра, һекајәнин идејасы үзәриндә иш апарырам. Бу мұгајисәли мұсаһибә заманы мән ашағыдакылары нәзәрлә тутурам.

1. Һекајәдә ингилабдан әввәл Бақы нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләрин ағыр мадди вә мә'нәви һәјаты;

2. Ингилабдан сонрақы дөврдә сәсиалист Бақысы вә нефт фәһләләринин хошбәхт һәјаты.

Көһнә Бақы илә сәсиалист Бақысы, ингилабдан габагкы нефт фәһләси илә сәсиалист шәраитиндә ишләјән нефтчиләр һаггында мұсаһибә апарыб, шакирдләрә белә суаллар верирәм:

1. Ингилабдан әввәл Бақы нә чүр иди?
2. Бу заман нефт мә'дәнләринә кимләр ағалыг едирди?
3. Нефтчиләрин иш шәраити нечә иди, онлар нә чүр јашајырдылар?
4. Гурбанын тимсалында јазычы кимләрин һәјатыны кәстәрмишдир?
5. Индики сәсиалист Бақысынын мәнзәрәси нечәдир?
6. Нефт мә'дәнләри кимләрин ихтијарындадыр?
7. Индики нефтчиләрин иш шәраити нечәдир?
8. Совет нефтчиләри нә чүр јашајырлар?

Шакирдләр чаваб верирләр ки, ингилабдан әввәл Бақы нефт мә'дәнләри капиталистләрин ихтијарында иди. Нефтчи фәһләләрин вәзијјәти, онун иш шәраити олдуғча ағыр иди, онлар нефти әл илә чыхарырдылар. Јүзләрлә фәһләләр иш шәраитинин ағырлығы үзүндән нефт гујуларында һәлак олурдулар, әлил олада, гочаланда онлара тәгаүд верилмирди. Һекајәдә тәсвир олуған Гурбан ингилабдан әввәлки нефт мә'дәнләриндә бәдбәхт олан јүзләрлә нефтчиләрин типик сүрәтиндир. Инди Бақы өз симасыны тамамилә дәјишмиш, ССРИ-нин ән көзәл, ән јарашығлы сәсиалист шәһәрләриндән биринә чеврилмишдир. Сәсиалист Бақысы минләрлә фәһләләрин јарадычы әмәји илә күндән-күнә инкишаф едир. Инди нефт мә'дәнләрини зәһмәткеш фәһлә вә зијалылар идарә едирләр.

Нефтчиләрин иш шәраити инди јүнкүлләшдирилмишдир. Нефт машынарла чыхарылыр.

Совет нефтчиләри раһат вә гәшәнк мәнзилләрдә јашајырлар. Нефтчиләр арасында онларча Сәсиалист Әмәји Тәһрәманлары, орденлиләр, лауреатлар, Али Советин депутатлары вардыр. Буларча биз Күлбала Әлијеви, Ағададаш Кәрбалајы оғлуну, Гурбан Аббасову, Акиф Чәфәрову вә башга адлысанлы нефтчиләри нүмунә кәстәрә биләрлик.

Нефтчиләр хәстәләнәндә онлара јардым едилир, курортлара вә истираһәт евләринә көндәрилир, гочаланда исә тәгаүд верилир.

Беләликлә, бу мұгајисәли мұсаһибә јолу илә шакирдләр кечмиш вә индики нефтчиләрин һәјаты һаггында дүзкүн мұнакимә жүрүдүр, мұгајисә едир вә нәтичә чыхарырлар.

Даһа сонралар һ. Мейдинин «Абшерон» романындан «Имтаһан» парчасыны тәдрис етдијим заман, уста Рамазанын сөзләри илә көһнә вә индики Бақы, әввәлки вә индики нефтчиләр һаггында мұсаһибә апарырам. Бу заман мән, әввәлләрдә кечилмиш «Мәктүб јетишмәди» һекајәси үзрә суал-чаваб апарыр, Гурбанын һәјаты илә уста Рамазан, Таһир вә Чәмилини һәјатлары арасындақы әсәсли фәргләри онлара тапдырырам. Бу заман шакирдләрин һәм әввәлләр алдығлары биликләр тәқрар јолу илә бәрпа олунур, һәм дә јени дәрси онлар мөһкәм мәнимсәјирләр.

Ушински јени тәдрис материалынын шәрһи, јени материалла көһнә материалын әлағәләндирилмәси, мәнимсәдилмиш материалын тәқрары вә шакирдләрин нитг вә тәфәккүрләринин инкишаф етдирилмәсиндә бу үсулдан јери кәлдикчә истифадә етмәји мұәллимләрә мәсләһәт көрүрдү.

Јени тәдрис материалынын өјрәдилмәси заманы белә мұгајисәли үсул тәтбиг олунаркән, әсәсэн ики дидактик вәзифә јеринә јетирилир: һәм јени дәрс шүурлу сүрәтдә мәнимсәдилир, һәм дә көһнә тәдрис материалы тәқрар едилир.

V синифдә М. Чәлалын «Бир кәнчин манифести» повестиндән «Баһар» парчасыны, VI синифдә С. С. Ахундовун «Гарача гыз» һекајәсини вә Тағы Шаһбазинин (Симүрғүн) «Гәјчы» һекајәсини кечдијим заман, мән ингилабдан әввәл зәһмәткеш ушағларынын ағыр һәјаты илә ушағларын индики хошбәхт һәјаты һаггында мұсаһибә апарырам. «Гәјчы» (VI с.) һекајәсинин идејасынын тәһлили заманы шакирдләрлә бу шәкилдә мұсаһибә апарырам.

М.—Биз V синифдә ингилабдан әввәлки ушагларын һәҗатыннан бәһс едән һансы әсәри өҗрәнмишик?

Ш.—Биз V синифдә М. Чәлалын «Бир кәнчин манифести» повестиндән «Баһар» парчасыны өҗрәнмишик.

М.—VI синифдә С. С. Ахундовун һансы һекајәсини өҗрәнмишик?

Ш.—Биз С. С. Ахундовун «Гарача гыз» һекајәсини өҗрәнмишик.

М.—С. С. Ахундовун ушагларын ингилабдан әввәлки һәҗатыннан бәһс едән даһа һансы һекајәләрини охумусунуз?

Ш.—С. С. Ахундовун ушагларын һәҗатыннан бәһс едән «Аббас вә Зејнәб», «Әһмәд вә Мәлејкә», «Нурәддин» һекајәләрини охумушуг.

М.—Баһарын фачиәли өлүмүнә сәбәб нә иди?

Ш.—Баһар варлыларын рәһмсизлији үзүндән мәһв олур.

М.—Гарача гыз илә Баһарын талеји арасында һансы охшар чәһәтләр вардыр?

Ш.—Гарача гыз да Баһар кими кимсәсиз иди. О да Баһар кими фачиәли шәкилдә мәһв олур.

Шакирдләрин бу чаваблары илә онларын ингилабдан габагкы бәдбәхт ушаглыг һаггында өҗрәндикләри билекләри бәрпа етдикдән сонра, «Гәјчы» һекајәсинин идејасына анд мүсаһибә апарыр, хошбәхт совет ушаглыгы һаггында онлардан доғру чаваблар алмаға чалышырам:

М.—Мәммәдин ушаглыгды—нөкәрчиликдә һәҗаты нечә кечирди?

Ш.—Мәммәдин һәҗаты чох ағыр кечирди. О һәр күн мешәдәи шәлә илә одун кәтирир, саһибинин бүтүн ев ишләрини көрәрди.

М.—Агасы Мәммәди нә үчүн тәндирә атды?

Ш.—Мәммәд бир гәјчыдан өтрү жанар тәндирә атылды.

М.—Мәммәди ким сағалтды. Ушаг евиндә онун һәҗаты нечә кечди?

Ш.—Мәммәд хәстәханада совет һәкимләри тәрәфиндән сағалдылды. Сонра о, ушаг евинә верилди. Бурада она бөјүк гәјгы көстәрирләр, һәм дә ону савадландырырлар.

М.—Ингилабдан әввәл зәһмәткеш ушагларынын һәҗаты нечә иди?

Ш.—Ингилабдан әввәл зәһмәткеш балаларынын һәҗаты чох ағыр иди. Онлар кичик јашларындан варлыларын јанын-

да нөкәрчилик едир, ағыр ишләрдә ишләјирдиләр. Јурдсүз ушаглар бахымсызлыг үзүндән мәһв олурдулар.

М.—Инди өлкәмиздә ушаглар нечә јашајырлар?

Ш.—Инди өлкәмиздә ушаглар хошбәхт јашајырлар. Онлар партија вә һөкүмәтимизин аталыг гәјгысы илә әһатә олунмушдур. Онлар көрпәләр евиндә, бағчада тәрбијәләнир, мәктәбләрдә пулсүз тәһсил алырлар.

Беләликлә шакирдләр охудугларыны көрдүкләри фактларла мүгајисә едиб, дүзкүн нәтичә чыхарырлар.

Низаминин «Хејир вә Шәр» (VII с.) һекајәсинин тәдриси нә програмда үч саат вахт верилир. һәмин вахтын үчүнчү саатыны мән, Хејир вә Шәр сурәтләринин мүгајисәсинә һәср едирәм. Гыса киришдән сонра шакирдләрин фәал иштиракы илә һәр ики сурәтин дахили аләми, әхлаги сифәтләри, хасијәтләриндә олан әсаслы фәргләри ачмағ мәгсәди илә мүсаһибә апарырам:

М.—Шаир бу һекајәдә нечә чүр достлуғун нүмунәсини јаратмышдыр?

Ш.—Шаир бурада ики чүр—пис вә јахшы достлуғун нүмунәсини јаратмышдыр.

М.—Хејир јолдашыгды вә достлуғды нечәдир?

Ш.—Хејир достлуғды вә јолдашыгды сәдагәтли вә мөһкәмдир. О, намүслу, тәмиз гәлбли вә сәдагәтлидир.

М.—Бәс, Шәр јолдашыгды вә достлуғды нечәдир?

Ш.—Шәр јолдашыгды вә достлуғды ханидир. Онун мәгсәди һәмншә пислик етмәкдир. О, истәјир ки, инсанлар бәдбәхт олсун.

М.—Хејрин ахыры нечә олур?

Ш.—Хејир ахырда хејрә чатыр. Хејирхан күрд онун көзләрини сағалдыр. О ахырда хошбәхт олур.

М.—Шәр ахырда нә олур?

Ш.—Шәр нәтичәдә пис әмәлләринин гурбаны олур.

М.—Хејир сурәти илә шаир кимләри нәзәрдә тутмушдур?

Ш.—Шаир бу сурәт илә һәҗатда олан тәмиз гәлбли, сәдагәтли, вәфалы адамлары көстәрмишдир. О, әсил достлуғун нүмунәсидир.

М.—Шәр сурәтиндә шаир һансы адамлары ифша етмишдир?

Ш.—Шаир һәҗатдакы пахыл, икиүзлү, хани адамлары Шәр сурәтиндә ифша етмишдир.

Дәрсиң сонунда Хејир вә Шәр сурәтләриниңиң мүгајисәли сәчијјәсини бир-ики нәфәр шакирдә данышдырырам.

VI сииифдә «Фирузә», «Кор кишиниң арвады», VII сииифдә «Надамәт вә шикајәт», «Севил» әсәрләриниңиң тәдриси заманы мән, шакирдләрә ингилабдан габагкы Азәрбајчан гадыналарының һүгүгәүз һәјаты илә социализм шәраитиндәки Азәрбајчан гадыналарының хошбәхт һәјаты һаггында мәлумат вермәји нәзәрдә тутурам. «Фирузә»ни тәдрис едәркән, хошбәхт совет гадыналарының халг тәсәррүфатының, елм вә ичәсәнәтин бүтүн саһәләриндә кишиләрлә бәрәбәр чијин-чијинә чалышдыларыны сөјләјирәм. һәм дә дејирәм ки, ингилабдан әввәл гадыналар һеч бир һүгүга малик дејилдиләр. Бурада мән социализм чәмијјәтиниң үстүлүкләрини сөјләмәји дә унутмурам. VII сииифдә Ч. Чаббарлының «Севил» пјесиниң мәфкурәви тәһлили заманы мән, Севилиң әввәлки вә сонракы һәјаты һаггында шакирдләрә мүсаһибә апарырам. Суал-чавабдан сонра 2 нәфәр шакирдә ингилабдан әввәлки Севил вә ингилабдан сонракы Севил һаггында нөвбә илә данышмаларыны тәклиф едирәм.

Бунунла да шакирдләр ики чүр гадыналығы, ики чүр ичтиман гурулушу мүгајисәли шәкилдә сәчијјәләндирир вә дүзкүн нәтичә чыхарырлар. Бу заман онлар һәм-социализм гурулушунун үстүлүкләрини дәрк едир, һәм дә гадыналығын бизим шәраитдә кетдикчә жүксәлдијини көрүрләр.

Бу дәрәдә шакирдләрин VI сииифдә өјрәндикләри Азәрбајчан гадыналарының ингилаби шүүра јијәләнмәси, јени хошбәхт һәјат уғрунда мүбаризәсиндән бәһс едән С. Һүсејиниң «Кор кишиниң арвады» һекајәсиниң идејасыны вә орадакы гадын сурәти Мәсмәниң һәјатыны шакирдләрә хатырладырам.

VIII сииифдә Низаминиң «Хосров вә Ширин» поемасындан верилмиш парчаның тәдриси заманы шакирдләрдә зәһмәткеш вә мәрд инсанлара гаршы мәһәббәт, әдаләтсиз, хан вә намәрд һөкмдарлара гаршы нифрәт әмәлә кәтирмәк үчүн зәһмәткеш Фәрһад илә һөкмдар Хосров сурәтләриниң мүгајисәсинә фикир верирәм.

Шакирдләрә Фәрһад вә Хосров сурәтләриниң мүгајисәли шәкилдә сәчијјәләндирмәк үчүн суал-чаваб апарырам. Шакирдләр чаваб верирләр ки, Фәрһад сәнәткардыр, о, зәһмәти сеvir вә онун сәјәсиндә учалмаг истәјир. Фәрһад Ширини сәмини вә сәф бир ешглә сеvir. Шириниң мәһәббәтиниңиң газалмаг үчүн о, һәр бир чәтинлијә дөзүр. Хосров илә багладығы

шәртә әмәл едәрәк, Бисүтун дагыны јарыр. Ишин ахырында Фәрһад шаһын хәјанәти илә һәлак олур.

Хосров һөкмдардыр. О, мәһәббәтә дүзкүн мүнасибәт бәсләмир; она ојунчаг кими бахыр. О, Фәрһад илә багладығы шәрти позур; һијлә јолу илә ону мәһв етдикдән сонра мәгсәдинә чатыр.

Шакирдләр нәтичә чыхарараг сөјләјирләр ки, шаир әмәкчи инсанлары сеvir. Онлары жүксәк сәнәткарлыгга тәрәннүм едир. Фәрһад сурәти илә шаир зәһмәткеш инсан сурәти јаратмышдыр.

Бүтүн бу кејфијјәтләринә көрә шаир Фәрһады шаһдан гат-гат жүксәјә галдыр. Әсәрдә Фәрһад өз нәчиб хасијјәтләри, мәрдлији вә сәдагәти илә нә гәдәр жүксәлирсә, һијләкәр, намәрд, ачыг мүбаризәдән горхан Хосров бир о гәдәр алчалыр. Беләликлә шаир, әмәкчи инсанлары һөкмдарлардан үстүн тутур.

VIII—IX сииифләрдә М. Ф. Ахундовун «Асланмыш кәвакиб» әсәриниң тәдриси заманы шаһ Аббас вә Јусиф Сәррач. Н. Б. Вәзировун «Мүсибәти Фәхрәддин» фачнәсиниң тәдриси заманы Рүстәм бәј вә Фәхрәддин сурәтләрини мүгајисә етмәк дә јахшы нәтичә верир.

Беләликлә, шакирдләрдә мүгајисә үсулу илә биликләри үмумиләшдирмәк бачарығы ашыланыр. Шакирд шүүрлу оларга мүгајисә апарыр, мүһакимә јүрүдүр, биликләрини үмумиләшдирир, кечилмиш мөвзу әтрафында алдыгы биликләри формалашдыр вә системә салыр.

Кәһиан МИҚАЈЫЛОВ,
ЕТПИ-нин елми ишчиси.

ИСМИН ТӘДРИСИ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ОЛАРАГ АПАРЫЛАН ЛУҒӘТ ИШИ

Бөжүк педагог вә методистләр һәм ишә шакирдләрнин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк ишинә хүсуен әһәмијјәт вермишләр. Булар һисс етмишләр ки, шакирдләрнин лүғәт еһтијатыны кенишләндирмәдән, онлара өјрәдилән сөзләрнин мә'насыны грамматик мәшғәләрлә әлагәләндирмәдән дили мәнимсәтмәк мүмкүн олмаз.

Истәр шифаһи, истәрсә јазылы нитгимиздә, исим башга нитг һиссәләринә көрә даһа чох ишләнир. Мүәллим лүғәт тәркибинин зәнкинлији е'тибары илә исимин бу апарычы ролуну шакирдләрә баша салмаг үчүн V синфин әдәбијјат китабындан мүәјјән парчалар алыб, бурадакы сөзләрни нитг һиссәләринә көрә группашдырмалыдыр. Һәм иш мәтиһәрин тәһлили заманы шакирдләр исимләрин делимиздә нә гәдәр чох ишләндијини көрәчәкләр. Шакирдләр билмәлидирләр ки, исим садәчә олараг конкрет бир шејин адыны дејил (китаб, палто), ејни заманда тәбиәт һадисәләрини, ичтимаһи һадисәләри, мә'нави абстракт аһлајышлары (журнал, ингилаб, хәјал, диггәт, шүүр) вә с. дә билдирир.

Тәчрүбә көстәрир ки, V синиф шакирдләри исимин мә'нача нөвләрини дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Онлар садәчә олараг исимин мә'нача нөвләрини әзбәрләјирләр; бу вә ја дикәр нөвә аһд мисаллар кәтирирләр. Онлар бә'зән дедикләри исимләрин мә'насыны баша дүшмүрләр. Тәвәзәкарлыг, садәлик, көрүш, јарыш, дәгигә кими сөзләрнин исим олдуғуну мүәјјәнләшдирә билмирләр.

Апардығымыз тәчрүбәнин нәтичәси көстәрир ки, исимин мә'нача нөвләрини әјани олараг схем үзрә тәдрис етмәк мүсбәт нәтичә верир. Белә схемдә исимин мә'нача нөвләри көстәрир ки, мә'насы илә бәрәбәр, јазылышы вә тәләффүзү чәтин олан исимләрин дә нәзәрә алынмасы лазымдыр.

Исими мә'нача нөвләри

Мә'насына көрә	Сөзләр
Шәхс адларыны билдирәнләр	Пионер, мүәллим, директор, тәјјәрәчи, сәрнишин, Мәһди.
Башга чанлыларын адларыны билдирәнләр	Довшан, гурд, һөрүмчәк, тојуг.
Чисим вә мәкан адларыны билдирәнләр	Китаб, китабхана, гираәтхана, дүшәркә, стул
Тәбиәт һадисәләринин адыны билдирәнләр	Шахта, күләк, зәлзәлә, паргладжыш, думан
Ичтимаһи һадисәләрин адларыны билдирәнләр	Сүһ, мүһарибә, митинг, ингилаб, мүбаризә
Әләмәтләрин адларыны билдирәнләр.	Ловғалыг, тәвәзәкарлыг, садәлик, кәнчлик
Һәрәкәт вә вәзијјәтин адларыны билдирәнләр.	Көрүш, удуш, тикишти.
Заман аһлајышы адыны билдирәнләр.	Заман, саат, дәгигә, санијә.
Маддә адларыны билдирәнләр	Су, спирт, газ, нефт
Даһили һиссәләрин адларыны билдирәнләр	Севинч, кәдәр, иһфрәт
Мә'нави вә абстракт аһлајышы билдирәнләр	Хәјал, шүүр, фикир, диггәт
Јејинти мәһсулларынын адларыны билдирәнләр	Чәрәк, гаргыдалы, пендир
Кәнд тәсәррүфатында ишләдилән машиналарын адларыны билдирәнләр.	Трактор, комбайн, таһылдәјән.

Бу схем әсасында исимләрин мә'нача нөвләри шакирдләрә өјрәдилир. Тәчрүбә көстәрир ки, исимләр шакирдләрә мүчәррәд бир шәкилдә өјрәдиләрсә, јаддан тез чыхар. Она кө-

рә дә исми дә башга нитг һиссәләриниң тәдрисиндә олдуғу ки-ми чүмлә вә мәтн ичәрисиндә, башга сөzlәрлә әлагә вә мүнә-сибәтдә өjrәтмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә мұәллим схемдәки исимләри чүмләләр ичәрисиндә ишләдәрәк, онларын мә'насы-ны вә тәләффүзүнү дә шакирдләрә өjrәтмәлидир.

Белә чүмләләр мұәллим тәрәфиндән тәләффүз гәjдалары-на риәjәт едиләрәк диктә олунмалыдыр. Мәсәлән, пионер сө-зү «пионер» кими jох, «пjанер» кими, довшан сөзү «довшан» кими jох, «дошан» кими тәләффүз едиләрәк диктә олунмалы-дыр.

Соңра мұәллим шакирдләриң jазы ишләриңә нәзарәт ет-мәлидир. Шакирдләрдән бә'зиси сөzlәри тәләффүз едилдији (мәсәлән, пjанер, дошан) кими jазмышса, онда мұәллим иза-һат вермәлидир ки, дилимиздә бир сыра сөzlәр вардыр ки, онлар тәләффүз едилдији кими jазылмыр.

Мұәллим рабитәсиз мәтидә олан чәттин вә jа мә'насы әj-дын олмаjан сөzlәри дә шакирдләрә әjдышлашдырмалыдыр. Мәсәлән, «пионер» сөзүнү мұәллим ашағыдакы шәкилдә изаһ етмәлидир. Пионер сөзү мәншәји е'тибары илә иңкилис сөзү-дүр. Иңкилис дилиндән рус дилинә, рус дилиндән дә Азәрбај-чан дилинә кечиб, лүгәт еһтиjатымызы зәңкинләшдирән сөz-ләрдән биридир. Пионер—биринчи, jол ачан, чыгыр ачан, илк елчи, тәшәббүсчү деjән сөздүр. «Јури Гагарин космосун илк пионери-дир» дедикдә сиз баша дүшмәлисиз ки, Јури Гагарин космосун биринчи илк jол ачаныдыр.

Тәчрүбәли мұәллимләрдән Б. Агаjева (Октjабр раjону 176 нөмрәли мәктәби мұәллими) исмиң мә'нача нөвләри илә әлагәдар олараг шакирдләриң лүгәт еһтиjатыны зәңкинләш-дирмәк үчүн jарадычы ишjалардан истифадә едир. Мұәллим «Мәним отағым» мөвзусунда ишjа jазы апармагдан өтрү хү-суси һазырлыг иши көрүр. О, шакирдләрә тапшырыр ки, һәр кәс өз отағында олан шejләриң сиjаһысыны тутсун. Мұәллим соңра бу сиjаһыны нәзәрдән кечирир. Әjдын олмаjан исимлә-рин мә'насыны вә jазылышыны шакирдләрә баша салыр. Шүб-һәсиз ки, шакирдләриң jаздығлары бу ишjаларда мұхтәлиф исимләрдән истифадә олуначагдыр. Бир шакирдин евиндә те-левизор варса, о телевизор сөзүнү ишләдәчәк, башга шакир-дин евиндә пианино варса, о пианино сөзүнү ишләдәчәкдир. Ишjа jазының мөвзусунун еjни олмасына бахмаjараг, мәзмү-нунда рәңкарәңклик көрүрүк. Бу да шакирдләриң jарадычы

габилиjәтини, сөз еһтиjатыны зәңкинләшдирмәjә вә онлара рабитәли мәтн тәртиб етмәк үчүн вәрдиш ашылаjыр.

182 нөмрәли мәктәбдә апардығымыз експеримент нәтичә-синдә мұәjжән етдик ки, шакирдләриң сөз еһтиjатыны зәңкин-ләшдирмәк үчүн кичик тематик лүгәтчәләр тәртиб етдирмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә исмиң тәдриси илә әлагәдар олараг V а синфиндә експеримент гоjдуг, V б синфини контрол синиф кими көтүрдүк. Һәр ики синифдә Азәрбајчан дилини еjни мұ-әллим тәдрис едир, синифдәки шакирдләриң дә билик сәвиjјә-ләри тәхминән еjни иди. V а синфиндә мұәллим шакирдләрә тапшырыр ки, мәктәб үзрә исимләр тапыб, бир вәрәгә jазын. Һәр шакирд мұстәғил олараг дүшүнүр вә тапдығы исимләри jазырды. Мұәллим шакирдләриң ишләриңи бир-бир jохла-jыр, мөвзу илә әлагәдар олараг jаддан чыхан исимләри дә jа-да салырды.

Мәктәб мөвзусу илә әлагәдар олараг шакирдләр 30 исим jаздылар.

V б синфиндә исә һәмми мөвзу үзрә шакирдләр 25 исим jаздылар. V б синиф шакирдләриңи һеч бири вестибүл, тәд-рис-тәчрүбә сәһәси, топланыш, сәһәрчик, бүст исимләриңи jазмадылар.

Беләликлә, мұгаjисәдән әjдын олду ки, експеримент гоj-дугумуз синифдә бу мөвзу илә әлагәдар олараг 5 исим артыг өjrәнмишләр.

Шакирдләрә тапшырылыр ки, нөвбәти дәрсимиздә е'ма-латхана мөвзусу үзрә кичик тематик лүгәтчәләр тәртиб едир. Шакирдләр тәхминән ашағыдакы шәкилдә тапшырығы jери-нә jетирирләр.

«Е'малатхана» мөвзусу үзрә исимләр:

1) дәзкәһ, 2) рәндә, 3) чәкич, 4) кәлбәтин, 5) балта, 6) мишар, 7) гәjчы, 8) дүлкәр.

«Сечки» мөвзусу үзрә исимләр:

1) Али Совет, 2) депутат, 3) сечки, 4) сечичи, 5) тәблиғат-чы, 6) тәшвиғатчы, 7) сечки мәнтәгәси, 8) бүллетен, 9) сәдр, 10) катиб.

Мұәллим шакирдләриң тәртиб етдикләри тематик лүгәт-чәләрдә олан исимләриң jазылышыны вә мә'насының әjдын олмадығыны шакирдләрә изаһ едир.

Дүзәлтмә исимләриң тәдриси илә әлагәдар олараг ша-

жирдләрә өҗрәтмәк лазымдыр ки, башга нитг һиссәләрниңдән сөздүзәлдичи шәкилчи васитәсилә исим әмәлә кәлир. Исимдән дә башга нитг һиссәләри әмәлә кәлир. Буну әҗани оларат схем үзрә өҗрәтмәк мәсләһәтдир.

фе'л	исим	исим	фе'л
сәрмәк силмәк тохумаг ярыйшаг көрмәк динлә	сәрки силки тохучу ярыйш көрүш динләҗичи	гыфыл су бел фикир көз һесаб	гыфылла сула беллә фикирләш көзлә һесабла

Балакәндәки Низами адына гәсәбә орта мәктәбин V б сифиндә дәрс деҗән мұәллим Андә Нүсәҗинова белә схемдән истифадә едир. О, шакирдләрә изаһ едир ки, схемдән көрдүҗүмүз кими, көрмәк мәсдәриндән үш шәкилчиси васитәсилә көрүш исми әмәлә кәтирилмишдир. Лакин көрүш һәмишә исим кими ишләнмир. Көрүш чүмләдә фе'л кими дә ишләнә биләр. Буна анд ашағыдакы чүмләләри языйб изаһ едир.

1) Бизим мәктәбдә габагчыл манга илә көрүш тәшкил едилмишдир.

2) Сән јолдашыла көрүш.

1-чи чүмләдә көрүш нә? суалына чаваб верир. Исимдир. 2-чи чүмләдә исә көрүш фе'лдир вә нә ет? суалына чаваб верир. Сонра о, шакирдләрә белә бир тапшырыг верир. Тапшырыг. Верилмиш шәкилчиләр васитәсилә ашағыдакы фе'лләрдән исимләр дүзәлдин.

1. ыш, иш, үш, үш.

Көрмәк, учмаг, бахмаг, көстәрмәк, ахтармаг.

Мұәллим мұхтәлиф тапшырыглар верәрәк, шакирдләрин фааллығыны тәшкил едәр вә лүгәт еһтиҗатыны артыра биләр. Мәсәлә, о, шакирдләрә тапшыра биләр ки, сечмәк сатмаг, алмаг, сагмаг мәсдәрләриндән ичи, ычы шәкилчиләри васитәсилә һәм исим, һәм дә сифәт дүзәлдин.

Шакирдләр бу тапшырыгы јеринә јетирмәк үчүн мұстәҗил сурәтдә дүшүнүр, грамматик һадисә үзәриндә шүүрә мұһакимә апарыр вә оларын лүгәт еһтиҗаты артыр.

Шакирдләри чох заман чашдыран мәсәләләрдән бири дә көкү еҗни олан хусуси вә үмуми исимләрдир. Мұәллим бурада сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә хусуси исимләрдән үмуми, үмуми исимләрдән хусуси исимләр әмәлә кәлдиҗини дә шакирдләрә өҗрәтмәлидир. Буну ашағыдакы схемлә шакирдләрә өҗрәтмәк мәсләһәтдир.

I хусуси исим	II үмуми исим
Азәрбајҗан Бақы	азәрбајҗанлы бақылы
I үмуми исим	II хусуси исим
өзбәк күрчү	Өзбәкстан Күрчүстан

Дәрсин мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсиндә хусуси вә үмуми исимләрлә әлағәдар олараг шакирдләрин мұстәҗил ишләрини ашағыдакы тапшырыгларла тәшкил етмәк олар.

Тапшырыг. 1) Таныдығымыз космонавтларын ад вә фамилијаларыны јазын.

2) Өзүнүзүн вә аилә үзвләринизин адыны, фамилијасыны јазын.

3) Охудугуруз китабларын адыны вә мұәллифләрини јазын.

4) ССРИ-дә таныдығыңыз шәһәрләрин адыны јазын.

5) Сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә хусуси исимләрдән үмуми, үмуми исимләрдән хусуси исимләр дүзәлдин.

Шакирдләрин мұстәҗил ишләринин тәшкилиндә, оларын фааллашмасында вә сөз еһтиҗатларынын артырмасында синонимләрин, омонимләрин, антонимләрин, чохмәналы сөзләрин ролу бөҗүкдүр. Чох тәәссүф ки, дәрсликдә бу һагда нәзәри мә'лумат верилмәмишдир. Доғрудур, јери кәлдикчә бәзи тапшырыглар бу мәсәлә илә әлағәләндирилди. Лакин бу, кифајәт дејилдир. Чүнки грамматика грамматика хатири үчүн дејил, дүзкүн јазмаг, дүзкүн охумаг, дүзкүн данышмаг хатириңә тәдрис олунмалыдыр. Дүзкүн вә савадлы данышмагда, шүбһәсиз ки, синонимләрин, антонимләрин, омонимләрин, чохмәналы сөзләрин ролу бөҗүкдүр.

Шакирдләрнн лүгәт еһтијатыны зәһкинләшдирән, һитги-ни рәван едән вә үслубијатда бөјүк рол ојнајан бу сөзләр үзәрһндә иһ апармаг мүүллимләрһмизһнн борчудур. Бу чәһәтдән Бақыдакы 7 нөмрәли мәктәбһнн дил-әдәбијјат мүүллими Сүрәјјә Мәдәтованын иһ тәчрүбәсһннн гејд едә биләрһк. О, һсһм бәһсһндә илк дәфә олан «Һсһм һаггыһнда үмумһ мә'лу-маты» кечәркән шакирдләрә изаһ едир ки, һсһманын бәдән үзвләрһннн һәр бири нә? суалына чаваб вердији үчүн һсһм-дир.

М.—Ким өз бәдән үзвләрһннн сајар?

Ш.—Баш, бәдән, әл, ајаг, көз, гулаг, бармаг.

М.—Сән бу үзвләри нә илә сајдын?

Ш.—Дилһмлә.

М.—Демәк, дил дә һсһманын бәдән үзвләрһнндән биридир.

Һсһманын агзыһнда јерләшән бир парча әтдән ибарәт олан дил нә? суалына чаваб вердији үчүн һсһмдир. Бу һсһм чохмә'на-лы һсһмдир. Мүхтәлиф чүмләләрдә мүхтәлиф мә'налар вер-рир. Мәсәлән:

1) Көр бир дили нечә чыхыб.

2) Дил һсһманлар арасыһнда ичтһман үһсијјәт васитәһс-дир.

3) Азәрбајчан дили чох зәһкиндир.

4) Дил вар бал кәтирәр, дил вар бәлә.

5) Ғлмар дилиһириһнн огландыр.

6) О, јаман диллидир.

7) Дилһм-дилһм оласан дилһм.

8) Дилиһнн гарһныһнда сахла.

9) Баба дәрвиш, устам салам јетириб дејир ки, бу кечә-һнн мәнә гонагдырлар, башгасына дил вермәһсһнләр.

10) Лениһнн јурдулар севдијим вәтән,

Пушкһннн ше'рилә учалмысан сән!

Үрәјһнн кенишдир, камалыһнн дәрһнн,

Билһрсән дилиһнн чәтһнликләрһнн.

(С. Вургун)

Мүүллим евристик мүсаһибә үсулуһнда истифадә едәрәк бу чүмләләрдә дил һсһмһннн ифадә етдикләри мә'налары шакирдләрә баша салыр. Шакирдләрдә илк дәрәдән һсһм бәһсһннн өјрәнмәјә мараг ојаныр. Оһлар Азәрбајчан дилиһнн зәһкинлијһннн вә рәһкарәһклијһннн көрәрәк, дил дәрәсләрһннә хүсуси фикир верирләр. Мүүллим чохмә'налы сөзләри ша-

кирдләрә јахшы өјрәтмәк үчүн карточка үсулуһнда истифадә едир. О, сһниф шакирдләриһннн ики јерә бөлүр (I вә II вари-ант). Мәзмуну е'тибары илә карточкалар ики вариант үчүн тәтбиг олуһур.

I вариант үчүн карточка № 1.

Көз чохмә'налы һсһмһннн ајры-ајры чүмләләр ичәрһсһндә иһләдһнн. Көздән гачыртмаг, көз атмаг, көзә кәлмәк, көз кәздирмәк, көз вурмаг, көздән салмаг. Нүмунә: мүүллим тапшырыглары көздән кечиртди.

II вариант үчүн карточка № 2.

Әл чохмә'налы һсһмһннн ајры-ајры чүмләләр ичәрһсһндә иһләдһнн.

Әл етмәк, әл вермәк, әл атмаг, әл чәкмәк, әл вурмаг, әл кәздирмәк, әл тутмаг, әл галдырмаг, әлә алмаг, әлә салмаг, әлә кәтирмәк, әлдән чыхартмаг, әлдән салмаг, әлдән галмаг.

Нүмунә: Әлдән галан, әлли ил галар.

Чохмә'налы һсһмләрлә әлағәдар олараг лүгәт иһи апар-маг үчүн бир сыра идиомалардан истифадә етмәк лазымдыр. Мәсәлән: 1) Мәһнн көзүм сәндән су ичһир. 2) О, көзүтох адамдыр. 3) О, даркөз адамдыр. 4) О, бу ишә көз јумур. 5) Ушаға көз дәјиб.

1) О, әлиһнн јуду. 2) О, әлиузун адамды. 3) О, әлиәјри адамдыр. 4) Әл булашдырмагына дәјмәз.

1) Мәһнн ајағым ағрыјыр. 2) О, ајаг үстә дајаныб. 3) Бир ајагы гәбирдәдир.

Бурада көз, әл, ајаг һсһмләри мүхтәлиф чүмләләрдә мүх-тәлиф мә'наларда иһләнмишдир. Бу чүр иһ шакирдләриһнн лүгәт еһтијатыны зәһкинләшдирәр. Шакирдләр бу идиомалардан јерә кәдикчә истифадә едә биләрләр.

Сһнонимләр шакирдләриһнн сөз еһтијатыһннн артмасына, һитгиһннн чанланмасына, ифадәһннн тә'һирли олмасына көмәк едир. Буна көрә дә һсһмләрлә әлағәдар олараг сһнонимләри шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр. Мәсәлән:

1) адам—һсһм, 2) арвад—гадыһн, 3) дава—вурушма—мүһарибә—дөјүш, 4) јемәкхана—ашхана, 5) кәшф—ихтира, 6) мейман—гонаг вә с.

Мүүллим бу сһноним һсһмләрһннн хүсусијјәтләриһннн баша салдыгдан сонра белә бир тапшырыг верә биләр:

Тапшырыг. Ашагыдакы һсһмләрә сһнонимләр тапыһнн вә чүмлә ичәрһсһндә иһләдһнн.

Ғабагчыл мүүллимләрдән Шәфиғә Сәфәрәва (Зағатала рајону Гуллар орта мәктәбһнннн дил-әдәбијјат мүүллими) ша-

кирдлэри исим бәһсенә анд тапшырыглар үзәриндә ишлә-
дәркән бу мәсәләжә хусуси диггәт җетирир. О, тапшырыгда
олан чәтнин сөzlәри изаһ едир, синоним сөzlәрдәки мә'на ин-
чәлиҗини, онун чүмләдәки ролуну изаһ едир. Мәсәлән:

- 1) Күнәш бүтүн аләмә ишыг верир.
- 2) Көјдә парласа да нә гәдәр улдуз.
- 3) Ахшам олду, ишыглар јанды.

Бу чүмләләрде ишыг вә нур сөzlәри синоним сөzlәр ола-
раг, һәр бир чүмләдә өзүнәмәхсус хусусијјәт кәсб едир.

Бә'зән бәдни әдәбијјатда тә'сири гүввәтләндирмәк үчүн
јазычы охшар сөzlәрин һәр икисиндән бирликдә истифада
едир. Бу хала ән чох ше'рләрде тәсадүф олунур. Мәсәлән:

Күлдү гәлбимизни дөјүнтүсүндә

Үрәкләр үрәји бөјүк Москва (Н. Б.)

Биринчи мисрада олан «гәлбимизни» сөзү дә үрәјимиз-
ни демәкдир. Бу исмин јијәлик һалында, үрәкләр адлыг һа-
лында, үрәји тә'сирлик һалында ишләнишидир. Гәлб вә
үрәк исимләри синоним сөzlәр олса да, бири дикәрини бу
чүмләдә әвәз едә билмәз. Гәлбләр үрәји вә јахуд үрәкләр
гәлби демәк, үслуб чәһәтдән нөгсанлы олар вә итгимизи
агырлашдырар.

Омонимләрин дә шакирдләрин лүгәт еһтијатынын зәнкин-
ләшмәсиндә ролу бөјүкдүр. Буна көрә дә исимләрлә әлагәдар
олараг, омонимләри дә шакирдләрә өјрәтмәк ләзимдыр. Мү-
әллим омонимләрин хусусијјәтләрини шакирдләрә дедикдән
сәһра ашағыдакы исимләр үзәриндә изаһат апармалыдыр.

Гах—Азәрбајчанын шәһәрләриндән биринин ады, гах—
хусуси шәкилдә догранмыш вә гурудулмуш мејвә.

Мүрәккәб—јазы јазмаг үчүн ишләдилән рәнк, мүрәккәб—
садә олмајан, гарышыг иш.

Шахта—бәрк сојуг, шахта—көмүр мә'дәнләри.

Фәсил—илин дөрддә бир һиссәси, фәсил—әсәрин бир һис-
сәси.

Бу гајда илә мүәллим антонимләрин дә итгимиздәки рол
вә хусусијјәтләрини шакирдләрә изаһ етмәлидир.

Үслубијјатда чохмә'налы сөzlәрин, синонимләрин, амо-
нимләрин, антонимләрин ролу бөјүкдүр. Үслуб әдәби дил би-
насында ән һүндүр мәртәбәдир. Буу нәзәрә алараг мүәл-
лимләримиз бу сөzlәрин өјрәдилмәсинә һәм лүгәт еһтијаты-
ны зәнкинләшдирмәк нөгтеји-нәзәринчә јанашмалы, һәм дә
үслубијјатдакы ролуна корә гијмәт вермәлидирләр.

Әһәд Әһмәдов.

«ЧҮМЛӘДӘ СӨЗЛӘРИН ӘЛАГӘСИ» МӨВЗУСУНУН ТӘДРИСИ ҮСУЛЛАРЫНА ДАИР

«Чүмләдә сөzlәрин әлагәси» мөвзусу сәккизиллик мәк-
тәбдә синтаксис тәдريسини мүнүм мөвзуларындандыр. Азәр-
бајчан дилинин синтактик гурулушуну шакирдләрә өјрәт-
мәкдә бу мөвзунун тәдريس чох бөјүк әмәли әһәмијјәт кәсб
едир.

Бизим итгимизи тәшкил едән чүмләләр ајры-ајры сөз-
ләрин мә'на вә грамматик чәһәтдән бирләшмәси илә дүзә-
лир. Бу чүр синтактик әлагәләрин дилимиздә үч типни вар-
дыр: узлашма, идарә, јанашма.

Чүмләдә сөzlәр арасындакы синтактик әлагәләри бил-
мәдән ајры-ајры чүмлә үзвләри арасындакы әлагәләрин ма-
һијјәтини дәрк етмәк чәтиндир. Доғрудан да, хәбәр, адәтән,
мүбтәда илә узлашма әлагәси илә бағланыр; тамамлыг хә-
бәрлә идарә әлагәсиндә олур; тә'јин, тә'јин етдији чүмлә үз-
вү илә јанашма әлагәсинә кирир вә һәмишә ондан әввәл кә-
лир вә с. Тә'лим просесиндә бу мөвзунун әһәмијјәти тәкчә
буунла мәһдудлашмыр. Чүмләдә сөzlәр арасындакы әлагә-
нин маһијјәтини, характерини баша дүшмәдән шакирдләр
һәмчинсә үзвлү чүмләләрин гурулушуну, грамматик чәһәтдән
чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөzlәри (хитаб, ара сөз-
ләр, бәли, јох, хејр сөз—чүмләләри) чәтинликлә изаһ едә би-
ләр вә шүүрлу олараг мәнимсәјә билмәзләр.

«Чүмләдә сөzlәрин әлагәси» бәһси әтрафлы шәкилдә VI
синифдә кечилир. Лакин бу, о демәк дејилдир ки, VI синифдә
гәдәр шакирдләрә бу һагда һеч бир мә'лумат верилмир. Әл-
бәттә, «Чүмләдә сөzlәрин әлагәси», «узлашма», «идарә» вә
«јанашма» терминләри ады алтында олмаса да, ашағы син-
ифләрдә шакирдләр чүмләдә сөzlәр арасындакы әлагәни
суалларла мүүјјәнләшдирмәји өјрәнир, онлар көрүрләр ки,
чүмләдә сөzlәр елә тәсадүфи шәкилдә бир-биринин ардын-
ча дүзүләрәк чүмлә әмәлә кәтирмир. Мәсәлән, V синифдә
«Көк вә шәкилчи» мөвзусу кечиләркән шакирдләр рабитәли
итгдә шәкилчиләрин ролу илә таныш олурлар. Шакирдләр

үчүн ајдын олур ки, сөзләр чүмлә әмәлә кәтирәркән һөкмән мұхтәлиф шәкилчиләр гәбул едир бә бу шәкилчиләр чүмләдә сөзләри бир-бири илә баглајыр. Јахуд «Исмин һаллары» кәчиләркән шакирдләрә мәлум олур ки, исимләр она кәрә һал шәкилчиләри гәбул едирләр ки, онлар чүмләдә башга сөзлә әлағәјә кирир.

Лакин VI синифдә «Чүмләдә сөзләрин әлағәси» мөвзусу тәдрис едиләркән шакирдләрин ашагы синифләрдә бу һагда газандығлары практик вәрдишләр јени нәзәри мәлуматла тамамланыр.

«Чүмләдә сөзләрин әлағәси» мөвзусуну методик чәһәтдән дүзкүн планлашдыран вә бу сәһәдә јахшы иш үсуллары олан мүүәллимләримиз аз дејилдир. Мәсәлән, Бакиннын Октјабр рајону 25 нөмрәли мәктәбин мүүәллими Шәфигә Чәб-рајылова, Әзизбәјов рајону 125 нөмрәли мәктәбин мүүәллими һејдәр Ејвазов, Октјабр рајону 176 нөмрәли мәктәбин мүүәллими Баһирә Ағајева вә башгалары бу мөвзуну VI синифдә тәхминән ашагыдакы гәјдада планлашдырылар:

1) Чүмләдә сөзләрин әлағәси. Узлашма -- 1 саат. 2) Идарә — 1 саат. 3) Јанашма — 1 саат. 4) Верилән билијин мөһкәмләндирилмәси. Узлашма, идарә вә јанашма әлағәләринә даир грамматик тәһлил вә схемләр тәртиб етмәк — 1 саат. 5) Јохлама имла — 1 саат. Чәми — 5 саат.

Мүүәллим «Чүмләдә сөзләрин әлағәси» мөвзусуну тәдрис едәркән ашагыдакы тәләбләри көзләмәји нәзәрдә тутмалыдыр:

1. «Чүмләдә сөзләрин әлағәси» бәһсинин V—VIII синифләрдә синтаксис үзрә верилән бүтүн билек вә вәрдишләр системи илә гырылмаз шәкилдә әлағәдар олдуғуну нәзәрә ала-раг, шакирдләр тәрәфиндән шүүрлу шәкилдә мәнимсәнилмәсинә һаил олмаг.

2. Шакирдләрә чүмләдә сөзләр арасындакы әлағәләри, јаилыш олараг бир сөзүн башга бир сөзә ујгулашмасы, охшадылмасы мәнасында дејил, бирләшмә дахилиндәки сөзләрдән биринин о бирини өзүнә табе етмәси, өзүндән асылы етмәси мәнасында баша салмаг.

3. Синтактик әлағәләр мүүәјјәнләшдириләркән шакирдләрә бир-бири илә синтактик әлағәдә олан ики сөздән һансынын табеедичи, әсас, һансынын исә табе, асылы олдуғуну изаһ етмәк, беләликлә, бу табелијин ја узлашма, ја идарә вә ја да јанашма шәклиндә олдуғуну ајдылашдырмаг.

Тәчрүбә кәстәрир ки, «Чүмләдә сөзләрин әлағәси» бәһсинин мүүәффәғијјәтли тәдриси бу бәһсә даир илк дәрсин јүксәк кәјфијјәтлә кечирилмәси вә дүзкүн тәшкилиндән чох асылыдыр. Бу, һәр шејдән әввәл, ашагыдакы чәһәтләрлә изаһ едилә биләр:

1. Чүмләдә сөзләр арасындакы мәна вә грамматик чәһәтдән бағлылыг һаггында анлајыш бу илк дәрсдә верилир.
2. Илк дәфә олараг шакирдләр «табелилик», «табесизлик», һабелә табелилик әлағәси илә дүзәлән бирләшмәләрдәки «табеедичи сөз» вә «табе сөз» терминләри илә гаршылашыр вә онларын ифадә етдији анлајышлары өјрәнирләр.

3. Табелилик әлағәсинин узлашма, идарә вә јанашма ады нөвләри олдуғуну сиһидир вә «узлашма» әлағәси һаггында әтрафлы мәлумат алырлар.

Демәк, чүмләдә сөзләр арасындакы синтактик әлағәләрлә бағлы олан бир сыра мүнүм вә әсас анлајышлар бу илк дәрсдә өјрәдилир. Бу анлајышлары мөһкәм дәрк етмәдән «Чүмләдә сөзләрин әлағәси» бәһсинә даир сонракы дәрсләрин мүүәффәғијјәтли тәдрисиндән данышмаг чәтиндир.

«Чүмләдә сөзләрин әлағәси» бәһси үзрә илк дәрсдә мүүәллим ашагыдакылары өјрәтмәји өз гаршысына конкрет мәгсәд кими гојмалыдыр:

а) чүмләдә сөзләр арасындакы мәна вә грамматик чәһәтчә бағлылығын нә демәк олдуғуну шакирдләрә практик шәкилдә кәстәрмәк;

б) табелилик вә табесизлик әлағәләринин маһијјәтини изаһ етмәк вә һабелә «табесизлик әлағәси», «табелилик әлағәси», «табеедичи сөз», «табе сөз» терминләринин ифадә етдији анлајышлары шакирдләрә баша салмаг;

в) узлашма әлағәсини характерик нүмунәләр әсасында ајдылашдырмаг вә буна даир шакирдләрдә дүрүст тәсәввүр јаратмаг.

«Чүмлә һаггында үмуми анлајыш» вериләркән, шакирдләр өјрәнишләр ки, һәр чүр сөз групу чүмлә әмәлә кәтирмир. һәтта шакирдләр нәшки тәкчә VI синифдә, I—V синифләрдә дә бу һагда мүүәјјән мәлумат алырлар. Онлара мәлумдур ки, чүмлә әмәлә кәтирмәк үчүн сөзләр бир-бири илә бағланмалыдыр. Әлбәтте, бу бағлылыгы ашагы синиф шакирдләри сөзләрин чүмләдә мәна вә грамматик чәһәтдән бағланмасы анлајышлары ады алтында дејил, практик шәкилдә ајры-ајры сөзләрдән чүмлә дүзәлтмәклә көрүр вә мә-

нимсәйирләр. VI синефдә исә чүмләҗә верилән тә'рифин изаһы заманы шакирдләр өҗрәнирләр ки, сөzlәр чүмләдә тәсәдүфи дежил, мә'на вә грамматик чәһәтдән бир-бири илә бағлана раҗ чүмлә әмәлә кәтирир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, «Чүмләдә сөzlәрин әлагәси» бәһси үзрә илк дәрә мәшгәләсинә бу јухарыда дедикләримизни шакирдләрә хатырладараҗ башламаҗ даһа әлверишлидир. Мәсәлән, Киров рајону 103 нөмрәли мәктәбин мүәллими Р. Бабајева бу мөвзу үзрә илк дәрә башлајаркән дүзкүн оларә мәһиз белә һәрәкәт етди. Буна көрә дә мүәллим тәрәфиндән әввәлчәдән сечилмиш ашағыдаки сөз групплары тахтаја јаздырылды: «Ајдын, кәл», «Мән, сән, көр», «О, гардаш, мәктүб, ал». Бу сөз группларыны бир нечә шакирд охудугдан сонра еврестик мүсаһибә үсулу илә ашағыдаки суал-чаваб апарылды:

Суал: Бу сөз группларынын һәр бириндән нә чүр чүмләләр дүзәлдә биләрсиниз?

Чаваб: «Ајдын кәлди», «Мән сәнн көрдүм», «О, гардашыннан мәктүб алды».

Суал: Нечә олду ки, бу сөз группларындан чүмлә дүзәлди?

Чаваб: Бу сөzlәр шәкилчиләр гәбул едәрәк мә'на вә грамматик чәһәтдән бир-бири илә бағландылар вә она көрә дә чүмлә әмәлә кәтирдиләр

Бу суал-чаваб чүмләдә сөzlәрин мә'на вә грамматик чәһәтдән бағланмалары һаггында шакирдләрдә даһа ајдын тәсәввүр јаратды.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сөzlәрин мә'на вә грамматик чәһәтдән бағланмасы һаггында шакирдләрдә јухарыда көстәрдийимиз гајдада тәсәввүр јарадылдыгда онлар табелилик вә табесизлик әлагәләрини асанлыгла дәрк едирләр.

Р. Бабајева табелилик вә табесизлик әлагәләрини мүгајисә үсулу илә шакирдләрә баша салмаҗ үчүн бир тәрәфиндә табесизлик, дикәр тәрәфиндә исә табелилик әлагәсинә даир нүмунәләр јазылмыш ашағыдаки чәдвәлдән истифада етди:

Табесизлик әлагәси

1. Москва вә Ленинград
2. Ајдын вә Үлфәт
3. Охумаҗ вә Јазмаҗ

Табелилик әлагәси

1. Кәнч тәјјарәчи
2. Икид партизан
3. Китабы алдым

Мүәллим бу чәдвәлдә табесизлик әлагәсинә даир бирин-

чи сүтунда јазылмыш нүмунәләри изаһ едәрәк көстәрди ки, «Москва вә Ленинград», «Ајдын вә Үлфәт», «Охумаҗ вә Јазмаҗ» бирләшмәләриндәки тәрәфләрдән һәр бири ејни һүгүгла, ја'ни бири о биринә табе олмадан, бир-бириндән асылы олмадан бирләшмә әмәлә кәтирмишдир. Она көрә дә бу сөzlәр ејни суала чаваб олулар.

Икинчи сүтундаки бирләшмәләр исә белә дежилдир. «Кәнч тәјјарәчи», «Икид партизан», «Китабы алдым» бирләшмәләриндә табелилик әлагәси вардыр. Чүнки «кәнч тәјјарәчи» бирләшмәсиндә «кәнч» сөзү «тәјјарәчи» сөзүндән асылыдыр вә о, «һансы?» суалы илә «тәјјарәчи» сөзүнә бағланмыш вә ондан асылы олмушдур. «Икид партизан» бирләшмәсиндә «икид» сөзү «нечә?» суалы илә «партизан» сөзүнә бағланмыш вә ондан асылы олмушдур. Һәмчинин «китабы алдым» бирләшмәсиндә «китабы» сөзү «нәји?» суалы илә «алдым» сөзүнә бағланмыш вә «алдым» сөзүнүн тәләбинә әсасән исмин тәсирлик һалында ишләнмишдир. Мүәллим бу бирләшмәләрдәки мүстәгил вә ја табеедичи сөzlәри, һәм дә асылы вә ја табе сөzlәри ајры-ајрылыгда јазараҗ булар арасындаки бағлылығы охлар васитәсилә белә ишарә етди:

Кәнч —→ тәјјарәчи
Икид —→ партизан
Китабы —→ алдым

Сонра көстәрилди ки, табелилик әлагәси илә дүзәлән бирләшмәләрдә мүстәгил, асылы олмајан сөз «табеедичи сөз», асылы олан, мүстәгил олмајан сөз исә «табе сөз» адланыр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, «Чүмләдә сөzlәрин әлагәси» мөвзусундан илк дәрә кечиләркән чалышмаҗ лазымдыр ки, шакирдләр «табесизлик» вә «табелилик» әлагәси, «табеедичи сөз», «табе сөз» терминләринин мә'насыны дәриндән баша дүшсүн, бу һагда дүзкүн вә ајдын аңлајыша малик олсунлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, «Чүмләдә сөzlәрин әлагәси» бәһси илә бағлы олан мүһүм аңлајышлара (мә'на вә грамматик чәһәтдән бағлылык, табелилик вә табесизлик әлагәләри, табе сөз, табеедичи сөzlәр) даир шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јарадыларса, онда синтактик әлагәләрин бу ајры-ајры нөвләрини (узлашма, идарә вә јанашманы) өҗрәтмәк һеч бир чәтинлик төрәтмир, шакирдләрә верилән билликләр әсәли вә мөһкәм олулар.

Елэ стмәлидир ки, шакирдләр бу әлагәләрин тәдрисиндә онлара даир верилмиш гәјдалары механики шәкилдә әзбәр-ләмәсинләр. Чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр биринчи нөвбәдә чүмләдә сөzlәр арасындакы әлагәнин характерини мүүјәнләшдирмәји бачарсын, буилардан өз јазылы вә шифаһи нитгләриндә дүзкүн истифадә едә билсинләр. Шакирдләр табе сөзүн табеедичи сөзү нечә изаһ етдијини мүүјәнләшдирмәји бачармалыдырлар. Мәсәлән, табеедичи сөзүн тәләбинә көрә (мән охујурам) табе сөз табеедичи сөzlә шәхсә вә кәмијјәтә көрәми бағланмышдыр? Јахуд табеедичи сөзүн тәләбинә көрә табе сөз исмин һансы һалында ишләнишидир? (Мәктәбә кедирәм); јахуд табе олан сөз табеедичи сөзә јалныз мәна етибары иләми бағланмышдыр? (Сакитчә ишләјирәм).

Чүмлә үзвләри илә бағлы олан әсас аңлајышлары дүзкүн мәнимсәмәкдә «Чүмләдә сөzlәрин әлагәси» мөвзусу мүүһүм рол ојнајыр. Чүмлә үзвү һаггында шакирдләрдә дүзкүн аңлајыш јаратмаг үчүн һәмин мөвзунун кејфијјәтли тәдриси мүүәллимә чох көмәк едә биләр.

Әлизәбун ӘКБӘРОВ,
Бакы, Нәриманов рајонундакы
48 нөмрәли мәктәбини мүүәллими.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ» ДӘРСЛИКЛӘРИНИ КҮНҮН ТӘЛӘБЛӘРИ СӘВИЈЈӘСИНӘ

Азәрбајчан КП МК вә Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин «Азәрбајчан ССР мәктәбләриндә рус вә Азәрбајчан дилләринин өјрәнилмәсини јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында»кы гәрарындан үч ил кечир. Бу гәрарын әсасында рус мәктәбләриндә шакирдләр Азәрбајчан дилини көнүллү олараг өјрәнирләр. Валидејиләр өз ушагларынын Азәрбајчан дилини өјрәнмәләринә бөјүк гәјгы илә јанашырлар. Республикамызда јашајан рус, ермәни, күрчү, јәһуди вә башга халгларын балалары Азәрбајчан дилини өјрәнмәклә халгларымыз арасында достлуг вә гардашлыг әлагәсини даһа да мөһкәмләндирирләр. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилини тәдриси партијамызын Ленин милли сијасәтинин принципләринә әсасланыр.

Сов.ИКП-нин јени Програмында бөјүмәкдә олан јени нәслин тәрбијәсиндә дил-әдәбијјат дәрсләринин әһәмијјәти хусусилә гејд едилмишидир. Коммунизм чәмијјәтинин әхлаг кодексиндәки кејфијјәтләрә малик олан коммунизм гуручуларыны јетишидирмәк үчүн дил-әдәбијјат мүүәллимләри өз дәрсләриндә даһа мараглы материаллар сечмәли, ушаглара вәтәнпәрвәрлик, коммунизм ишинә сәдагәт вә фәдакарлыг дүјгулары ашыламалыдырлар.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилини өјрәнмәк үзрә шакирдләр үчүн әсас вәсант дәрсликдир. Бу мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси үзрә методик материал, әјани вәсант, әлавә әдәбијјат чох аз олдуғундан дәрсликләрини јүксәк кејфијјәтдә вә күнүн тәләбинә ујғун тәртиб едилмәси мүүһүм шәртдир.

Дәрслик һәр шејдән әввәл програмда ирәли сүрүлән үмуми тәләби нәзәрә алмалыдыр. О, шакирдләрдә данышыг дилини өјрәнилмәсинә һәвәси артырмалы, дилини өјрәнилмәси габиллијјәтини инкишаф етдирмәли, шакирдләрдә лүгәт

еһтијатынын зәнкинләшмәсинә көмәк етмәли вә һәм дә онларда жүксәк идеја кејфијјәтләри тәрбијә етмәлидир. Дәрслик зәһмәткеш халғын коммунизм чәмијјәтинин мадди базасынын јарадылмасында фәал иштиракыны ғыса чүмләләр, конкрет фактлар вә ајдын сөзләрлә тәсвир етмәлидир. Дәрсликдә верилән мөвзуларын әксәријјәти инсанларын һәјатында әмәјни әһәмијјәтини баша дүшмәјә көмәк етмәлидир. Бу мөвзулар шакирдләрдә әмәјә вә әмәк адамларына мәһәббәти күндән-күнә артырмалыдыр. Шакирдләр охудулары мөвзулары хырда чүмләләрлә вә ајдын сөзләрлә изаһ етмәји бачармалыдырлар.

Сәккизиллик мәкәби гуртараи шакирдләр Азәрбајчан дилиндә өз фикирләрини изаһ етмәји бачармалы, башгаларынын онларла бу дилдә апардылары сөһбәтләри баша дүшмәли, сөзләри вә һәрфләри дүзкүн тәләффүз етмәји бачармалы, өз фикирләрини јазылы сурәтдә изаһ етмәк габилијјәтинә малик олмалыдырлар. Бүтүн бунларын јеринә јетирилмәси дәрсликләрин кејфијјәтиндән, онларын күнүн тәләби сәвијјәсинә ујғун тәртиб олунамасындан асылыдыр. Програмын бу әсас тәләбинин дәрсликләр мүтләг өдәмәлидир.

Бу тәләбин јеринә јетирилмәси уғрунда мүәллифләр, мүәллимләр, мәктәб педагоғи коллективләри вә маариф органлары әлбир, һәм дә бөјүк сәјлә ишләмәлидирләр.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бу вахтадәк бу сәһәдә көрүлмүш ишләри гәнаәтбәхш һесаб етмәк олмаз. Хүсусән рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси үзрә нәшр едилмиш китабларда мүәјјән нөгсанлар вардыр. Дәрсликдә олән бу нөгсанлар тәдрис процессинә өз мәнфи тәсирини көстәрир.

Дәрслик шакирдләр үчүн әсас билек мәнбәләриндән биридир. Шакирд јалһыз дәрслик васитәсилә мөһкәм билек әлдә едир. Буна көрә дә дәрсликдә верилән материаллар мәзмунча долғун, күнүн тәләбинә чаваб верән, идеја-тәрбијә ишинә хидмәт едән парчалар олмалыдыр. Бу материаллар шакирдләрин асанлығыла баша дүшәчәји дилдә верилмәлидир. Онлар дәрсликдә елә планлашдырылмалыдыр ки, шакирдләрин дили асанлығыла өјрәнмәләринә вә китаб үзәриндә мүстәғил ишләмәләринә көмәк етсин.

Сон илләрдә, хүсусилә 1962-чи илдән башлајарағ бу мүһүм тәләбин јеринә јетирилмәси сәһәсиндә бир сыра тәдбирләр көрүлмүшдүр. Дәрсликләр јенидән ишләнилмиш, онла-

ра бир чох мүһүм материаллар дахил едилмиш, лүғәт сөзләринин дүзкүн изаһына даһа чох диггәт верилмишдир. Дәрсликдә верилән грамматик материал синифдә кечириләчәк оху материалларынын сырасына дахил едилмишдир. Хүсусән III вә IV синифләрин дәрсликләриндә даһа бөјүк дәјишикликләр едилмишдир.

Һәр бир мүәллиф дәрслији тәртиб едәркән програмын тәләбинә әмәл етмәјә чалышыр. Бу, белә дә олмалыдыр. Буна көрә дә програм елә тәртиб едилмәлидир ки, о шакирдләрин јаш вә билек сәвијјәси һағғында мүәллифләрә дүзкүн мәлүмат версин вә мүәллиф дә кимлә ишләмәли олдуғуну әввәлчәдән билсин. Бу заман о, дәрслији шакирдләрин билек сәвијјәсинә ујғун тәртиб едә биләр. Програмда бир нечә илләрдән бәри көстәрилир ки, шакирдләр һәр ил 350—400 сөз өјрәнирләр. Бу һесабла V синиф шакирдләрини сөз еһтијаты дәрә илинин сонунда 800—900-дән артығ олмалыдыр. Ачығ демәк лазымдыр ки, бу, дүзкүн анлајыш дејидир. Бизим мәктәбләримиздә Азәрбајчан дилини өјрәнән шакирдләрин бу гәдәр сөз еһтијаты јохдур. Шакирдләрин һәр дәрә илиндә өјрәндикләри сөз еһтијатынын миғдары програмда реал сурәтдә көстәрилмәлидир. Бу, мүәллифләрә дәрсликләри даһа јахшы, јәни шакирдләрин билек сәвијјәләринә ујғун тәртиб етмәјә даһа чох имкан верәр.

Биз һағғында данышмағ истәдијимиз V синифин дәрслијиндә бәзи чатышмајан чәһәтләр вардыр. Мүәллифләр рус мәктәбләриндә узун мүддәт дәрә дејән, бу сәһәдә јахшы тәчрүбәјә малик олан мүәллимләримизин мәтбуатдакы арзуларыны нәзәрә алсајдылар, онларын фикирләри илә һесаблашсајдылар, дәрсликләрин кејфијјәти әһәмијјәтли дәрәчәдә јахшы оларды. Бу, һәм мүәллимләримизин ишини јүнкүлләшдирәр; һәм дә шакирдләрин асан јолла Азәрбајчан дилини өјрәнмәләринә бөјүк көмәк едәрди.

Фикримизи ајдышлашдырмағ үчүн 1962-чи илдә нәшр едилмиш V синифин дәрслијиндән бир нечә мисал кәтирәк. Кечән илләрә нисбәтән бу ил дәрслик јенидән тәртиб едилмиш, мөвзулар дәјишдирилмиш, материал конкретләшдирилмишдир. Грамматик материал билаваситә синифдә кечириләчәк оху материалларынын ичәрисиндә верилмишдир. Азәрбајчан дилинин спесифик һәрфләринин өјрәнилмәсинә даһа чох јер ајрылмышдыр. Китабда бир сыра шәкилләр, диаг-

рамлар верилмишдир. Лүгәт сөзләринин дүзкүн тәрчүмәси үзәриндә дә пис ишләнилмәмишдир.

Бүтүн буларла жанашы олараг дәрсликдәки мәтиләрин чоху күнүн гәләбинә чаваб вермир. Шакирдләрин идеја тәрбијәсинә аз көмәк едир, онларын Азәрбајчан дилини тез, асан јолла өјрәнмәсинә лазыми хидмәт едә билмир. Дәрслијин 9-чу сәһифәсиндә һәлә дәрә илинин илк күнләриндә кечирилмәси нәзәрдә тутулан «Достлуг мәктубу»нда дејилир: «Әзиз Газахыстан пионерләри, кәлини достлугумузу мөһкәмләндирәк. Биз бүтүн дәрсләримиздән әлә вә јахшы гижмәт алырыг, сизн дә әлә вә јахшы охумаға чағырырыг». Дәрслијин 28-чи параграфында шакирдләри чох марагландыран бир мәсәлә һаггында—илк космонавтдан мә'лумат верилир. Бурада дејилир ки, «ССРИ Али Совети Рәјасәт Геј'әтинин Фәрманы илә апрел ајынын 12-си «Космонавтика күнү» бажрамы күнү ел'ан едилмишдир». Белә чүмләләр V синиф шакирдләри үчүн өјрәнилә билмәјән вә шакирдләрин данышыг дилинә һеч бир көмәји олмајан чүмләләрдир. Ону садә, ики-үч сөзлә вермәк даһа јахшы оларды. Белә чүмләләри јалныз IX—X синфин шакирдләри үчүн мәсләһәт көрмәк олар. V синфин дәрслијиндә верилән әсас материаллар суал-чаваб формасында, диалогла олмалыдыр. Суал-чавабын өзү дә садә вә конкрет олмалыдыр. Бу, мүәллимә имкан верир ки, шакирдләри ики-ики синфин гаршысына чыхарсын, мөвзу үзрә онларын суал-чавабыны динләсин, онларын сәһвләрини дүзәлтсин, шакирдләрдә данышыг дилини өјрәнмәјә һәвәси артырсын. Белә олдугда шакирдләр тез-тез бир-биринин сәһвини дүзәлдир, һәр кәс суал-чавабда фәал иштирак етмәјә чалышыр. Лакин V синфин дәрслијиндә верилән бир чох мөвзулар белә гурулмамышдыр. «Илк космонавт», «Даг кечиси вә гартал», «Ағыллы ушаг», «Максим Горки Бакыда», «Гочаг оғлан», «Сичан вә гурбаға» вә саирләри ағыр вә чәтиндир.

Програмда көстәрилер ки, шакирдләр һәр дәрәдә 5--6 јени сөз өјрәнмәлидирләр. Бу вәзифә мүһүм ишдир. Әкәр мүәллим буна һәгигәтән һанл ола билирсә, демәли о, мүвәффәгијәтлә ишләјир. Белә олдугда дәрсликдә верилән материаллар елә планлашдырылмалыдыр ки, онларда бир ардычылыг, һәм дә асандан чәтинә кетмәк, биринчи сырада һәјатда, күндәлик ишимиздә, мәктәбдә, евдә вә мәншәтдә ишләнилән сөзләрин өјрәнилмәси нәзәрдә тутулсун. Әкәр материаллар дәрсликдә белә планлашдырылса, бу, шакирдләрин

дили тезликлә өјрәнмәләринә көмәк едә биләр. Дәрслијин VI параграфында верилмиш вә һәлә биринчи рүбүн илк күнләриндә синифдә кечирилмәси нәзәрдә тутулан «Ағыллы ушаг» мөвзусунда дејилир: «Бабанын бу һәрәкәти оғлунун вә кәлинин хошуна кәлмирди. Онлар бир дә бабаны өзләри илә бир сүфрәдә отуртмадылар. Ону собанын јанында ајрыча отуртдулар. Бабаја хәрәји сахсы габда верирдиләр. Бир күн бабанын әлләри әсди, бошгаб јерә дүшдү вә сынды. Огул вә кәлини чох һирсләндиләр» вә с. Бүтүн мәтн јох, јалныз кәтирдидимиз ситатда олан јени сөзләр—һәм дә III вә IV синифдә шакирдләрин ешитмәдији сөзләр нормада көстәриләндән (Һәр дәрәдә 5—6 јени сөз өјрәнмәк) чох-чох артыгдыр. Белә олдугда 130-дан артыг сөздән ибарәт олан «Ағыллы ушаг» мөвзусуну V синиф шакирдләринин өјрәнмәси үчүн чох чәтиндир.

Дәрсликдә верилмиш белә материаллар, хүсусилә аллегорик парчалар шакирд тәрәфиндән чәтинликлә өјрәнилер. Ону јалныз тәк-тәк шакирдләр гыса сурәтдә даныша билерләр. Буна көрә дә дәрсликдә верилән материалларын әкәријјәти колхоз кәндинин һәјатында, мәктәбдән, фабрик вә заводлардан олса, буларын өјрәнилмәси даһа асан олар. Чүнки бу саһәдә ишләнән сөзләрин бир чохуну шакирдләр өз ана дилләриндә белә билерләр. (Фабрик, завод, телефон, колхоз вә с.). Мәнчә V синфин дәрслијиндә әхлаг тәрбијәсинә һәср едилмиш мөвзулар биринчи нөвбәдә аллегорик әдәбијјат, синифдәнкәнар оху материаллары сырасына дахил едилмәлидир.

«Даг кечиси вә гартал» мәтниндә дејилир: «Бирдән гарталлардан бири ганадларыны јығыб, сүр'әтлә ашағы шығыды... гартал јерә јыхылыб чајнаглары илә өзүнү мүдафиә етмәк истәди». Белә чүмләләри V синиф шакирдләринин өјрәнмәси мүмкүн дејилдир. Белә чүмләләр данышыг дилинин тезликлә өјрәнилмәсинә көмәк етмир.

Бу ил илк дәфә олараг дәрсликдә грамматик мә'лумат биләваситә синифдә кечириләчәк оху материалларынын ичәрисиндә верилмишдир. Бу, фәјдалы ишдир, лакин ону марагландырычы шәкилдә вермәк лазымдыр. Нида вә суал чүмләләринин изаһына һәср едилмиш материалларда олдугу кими, башга грамматик һиссәләрин изаһында да бир нөв мүчәррәдлик һисс едилер. Мәсәлән, «суал чүмләсинин сонунда сәс учалыр». Ајдындыр ки, һәр бир суал чүмләсинин сонунда сәс

учала билмэз. Оуну изаһына һәср едилән вахт да синифдә һеч бир фајда вермир. Шакирдләр оисуз да өз ана дили дәрсләриндә мөһкәм өјрәнирләр ки, суал чүмләсинин сонунда суал ишарәси гојулур.

Дәрсликдә грамматик материаллар бир нөв гуру шәкилдә изаһ едилир вә шакирдләрдә мараг ојатмыр. 25-чи параграфда верилмиш «чинкилтили вә кар сәссизләр» чох гуру изаһ едилмишдир. Әввәләп, «чинкилтили сәссиз» нә демәкдир? Бу термин (лүгәт) бизим грамматикамызда гәбул едилмиш олса да бунун изаһы синифдә чох чәтинлик төрәдир. «Чинкилтинин өзү сәсдир. Буна сәссиз дејилмәси синифдә ана дилиндә олан «гласный», «звонкий» сөзләрини һеч дә тамамламыр. Белә материалларын V синифдә верилмәсинин һеч бир фајдасы јохдур. V синифин дәрслијиндә верилән әсас грамматик материал Азәрбајчан дилинин доггуз спесифик һәрфина һәср едиләрсә, бу, кәләчәкдә шакирдләрин дүзкүн тәләффүзүни инкишафына, орфографик сәһвләрин арадан галдырылмасына бөјүк көмәк едәр. һеч тәсадүфи дејилдир ки, јухары синифләрдә охујан шакирдләрин чоху өз јазыларында вә шифаһи данышыларында Ү, К, Қ, Ә, Ө, Ч вә с. һәрфләри нә дүзкүн тәләффүз едә билир вә нә дә дүзкүн јаза билирләр. 1960-чы илин дәрслијиндә Азәрбајчан дилинин спесифик һәрфләри нә һәср едилмиш материал чох јахшы верилмишди. Китабын јени нәшриндә ону сахламаг лазым иди. Дәрслијин јени нәшриндәки нөгсанлардан бири дә бир сыра мәтнләрин алтында јохлајычы суалларын верилмәмәси вә бәзи јерләрдә бу суалларын мүчәррәд һалда гојулмасыдыр. «Илк космонавт», «Ушаг вә Ленин», «Ики ләтифә» вә башгаларында јохлајычы суаллар јохдур. «Мәним аһам», «Дилбәр» мөвзуларынын алтында верилән суаллар исә мүчәррәддир.

Дәрсликдә мүхтәлиф шәкил, диаграм вә иллүстрасијалар да верилмишдир. Булар даһа мараглы вә мүхтәлиф олмалыдырлар. Онлар рәнкарәнк олсалар, даһа јахшы оларды. һәм дә шәкил вә иллүстрасијаларда бу вә ја башга сөзү көстәририкә, оуну әксини дә тапмаға чалышмалыјыг. Мәсәләп, «Сүлһ», «Јашасын сүлһ» кими сөзләрин әкси «мүһарибә», «рәдд олсун мүһарибә» сөзләри дә верилсә шакирдләр ону даһа тез вә мараглы өјрәнәрләр.

Бир гајда олараг мүәллифләр һәр бир дәрсликдә синифдәнкәнар охуја һәср едилмиш бир чох мөвзулар верирләр.

Онлар бу мөвзуларын планлашдырылмасында, лүгәт сөзләринин изаһында шакирдләрин билик сәвијјәсини аз нәзәрә алырлар. Догрудур, бу мөвзуларын чоху ушаг һәјатына һәср едилмишдир. Лакин бу, һеч дә о демәк дејилдир ки, ону охујан шакирдләр мүстәгил олараг нәтичә чыхара билирләр. V синифин дәрслијиндә верилмиш синифдәнкәнар оху материаллары чох вахт истифадәсиз галан материаллардыр. Белә материалларын чоху чәтинликлә баша дүшүлүр, онларын чоху шакирдләри аз марагландыран мөвзулардыр.

Мәним мүләһизәләрим јалһыз V синифин дәрслији һаггында дејилдир. Мән мүәллифләрин дәрслик тәртиб етмәк бачарыгына нә шүбһә едир, нә дә онларын дәрсликләриндәки мүвәффәгијәтләри инкар едирәм. Лакин бизим практик ишимиздә һәр күн, һәр саат раст кәлдијимиз фактлар дәрсликләримиздә бир сыра дәјишикликләрин едилмәсини вә мөвчуд нөгсанларын тезликлә арадан галдырылмасыны тәләб едир.

Дәрслији һәгиги тәһсил вәсанти етмәк, оуну һәр бир мәтнинин, һәр бир чүмләсинин, һәр бир тапшырыгынын үзәриндә дүшүнмәк, ону күнүн тәләбинә, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујгун тәртиб етмәк лазымдыр. Оуну кејфијәтли олмасы, садә вә асанлыгла өјрәниләчәк дилдә јазылмасы тәдрис ишини хејли асанлашдырыр.

Һасан БАЛЫЈЕВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин
мүөллим.

ШАКИРД ИНШАЛАРЫНДАКЫ СӘҢВЛӘРИН ДҮЗКҮН ГРУПЛАШДЫРЫЛМАСЫНЫН ӘҢӘМИЈЈӘТИ

Билдијимиз кими, истәр сәккизиллик, истәрсә дә орта мәктәпләримизни шакирдләри өз иншаларында мүхтәлиф сәбәпләрдән ирәли кәлән мүхтәлиф типли сәһвләрә јол верирләр ки, бунлара гаршы мүбаризә јолларыны дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәснндә групплашдырманын бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Буна көрә дә индијә гәдәр истәр рус, истәрсә дә Азәрбајчан дили методистләри шакирд иншаларындакы сәһвләрин групплашдырылмасы илә марагланмышлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, рус дили методистләри сәһвләри групплашдыраркән бир-биринә охшар әсаслар үзрә һәрәкәт етмишләр. Јәни онларын бөлкүләри мүәјјән үмуми чәһәтләрә маликдир. Фикримизи тәсдиг етмәк үчүн бунлардан бә'зиләринин үзәрнндә дајанаг.

А. А. Кирејев 1100-ә гәдәр инша јазыны тәһлил етдикдән сонра, орфографик вә дурғу ишарәси сәһви сајылмајан бүтүн сәһвләри үслуб сәһви һесаб едир вә онлары дөрд група бөлүр:

1. Мәнтиги сәһвләр,
2. Синтактик сәһвләр,
3. Морфоложин сәһвләр.
4. Лексик сәһвләр.

Кирејев јалныз фактик-мә'на сәһвләрини үслуб сәһвләри сырасына дахил етмир.¹

А. Т. Қоблјакова ејни үсулла јанашараг үслуб сәһвләрини дөрд јерә ајырыр:

1. Грамматик сәһвләр,
2. Лексик сәһвләр,
3. Мәнтиги сәһвләр,
4. Сырф үслуб сәһвләри.

¹ Бах, А. А. Кирејев, Шакирд иншаларындакы үслуб сәһвләрини һесаба алымасы, журнал, «Русский язык в школе», 1957, № 5, сәһ. 94—95 (русча).

Мүөллиф һәр һансы грамматик гајданын позулмасындаг ирәли кәлән сәһвләри грамматик үслуб сәһвләри һесаб едир вә бүтүн фактик сәһвләри—үслуб сәһвләри, өзү дә грамматик үслуб сәһвләри сырасына дахил едир. О, мөвзуја үјгүн јазмамаг, ардычыллыгы көзләмәмәк (чүмләләр арасындакы синтактик әлағәләрин позулмасы һаллары да бураја дахилдир) һалларыны мәнтиги сәһвләр, сөз вә бәдни тәсвир васитәләри илә әлағәдар олан сәһвләри илә лексик сәһвләр һесаб едир.

А. Т. Қоблјакова, јалныз сөзләрин експрессив хүсусијјәтләрини билмәмәкдән ирәли кәлән хәталары сырф үслуб сәһвләри сырасына дахил едир¹.

В. А. Николски илә шакирд иншаларындакы сәһв вә гүсурлары ашағыдакы сәккиз група бөлүр:

1. Иншада сијаси мәсәләләрин сәһв вә ја гејри-дәгиг ифадә олунмасы илә әлағәдар олан сәһвләр.
2. Мәзмунун әһәтә едилмәси илә әлағәдар олан сәһвләр.
3. Иншанын үмуми гурулушуна анд сәһвләр.
4. Фактик сәһвләр.
5. Мәнтиги сәһвләр.
6. Үслуб сәһвләри.
7. Орфографик сәһвләр.
8. Техинки гүсурлар.

Мүөллиф, лүғәт касыблыгыны, сөз тәкрарыны, синтактик сәһвләри, дил васитәләриндән дүзкүн иһтифадә едә билмәмәк һалларыны, һәмчинин ситат кәтирә билмәмәји дә үслуб сәһвләри сырасына дахил едир².

Истәр бу бөлкүләрдә, истәрсә дә башга рус вә Азәрбајчан дили методистләринин бөлкүләриндәки үмуми чәһәт сәһвләри характеринә көрә тәсниф етмәкдән ибарәтдир.

Сәһвләри характеринә көрә тәсниф етмәк илә һәм чәтин, һәм дә әһәмијјәтсиздир. Она көрә ки, бә'зи сәһвләрин төрәмә сәбәбинә көрә үслуб, орфографик, грамматик вә јахуд мә'на сәһви олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк чәтинләшир. Буну ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы мисаллара мүрачнәт едәк.

¹ Бах, А. Т. Қоблјакова, Шакирдләрин лексик үслуб сәһвләрини нәзәрә чәтдырылмасы вә дүзәлдилмәси, Нукус, 1953, сәһ. 9 (русча).

² Бах, В. А. Николски, Орта мәктәбдә инша, Учпедгиз, 1954, сәһ. 163—169 (русча).

1. Карандаш да чантада ездә галды.
2. Карандаш да, чанта да ездә галды.

I чүмлэдә веркүл ишарәсини гојулмаамасы вә «да» бағлајычысынын сөзә битишик јазылмасы фикрини сәһв ифадәсинә сәбәб олмушдур (әкәр мәгсәд икинчи чүмләдәки фикри ифадә етмәкдирсә). Буну тәкчә фактик мә'на сәһви кими габул етмәк доғру дејилдир. Чүнки бу сәһв орфографик гајдаларын позулмасындан ирәли кәлмишдир.

Јахуд, фәрз едәк ки, һәр һансы бир шакирд өз ииша јазысында Ә. һагвердијевни «Азәрбајчан халгынын көркәмли шаири» адландырмышдыр. Бу, әслиндә фактик-мә'на сәһвидир. Лакин бу тип сәһвләр нитг сәһви дә ола биләр. Шакирдләрини иишаларда јол вердикләри сәһвләри дүзкүн әсаслар үзрә тәсниф етмәк лазымдыр.

Јухарыда вердијимиз вә башга индијә гәдәрки бөлкүләр кими тәснифин әсасында сәһвин характерини гојмағ мәктәбә фәјда верә билмәз, белә әсаслар үзрә апарылмыш бөлкүнүн мүәллимләр үчүн һеч бир практик әһәмијјәти јохдур. Көстәрдики ки, сәһвләри групплашдырмағда мәгсәд, онларын төрәмә сәбәбләрини мүәјјәнләшдирмәкдән вә арадан галдырылмасы јолларыны тәјин етмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Мәгсәд садәчә оларағ, сәһвләри гејд етмәкдән дејил, бунларын ләғви јолларыны мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир. һалһазыра гәдәрки бөлкүләрини һеч бири бу мәгсәднә тә'мин едә биләчәк сәвијјәдә дејилдир.

Верилмиш тәснифләрини башлыча гүсурлары:

а) шакирдин һәр һансы тәсвир етдији һадисәни билмәмәсиндән ирәли кәләп мә'на вә ја мәзмун сәһвләри илә, нитг сәһвләрини гарышдырылмасындан;

б) үслуб сәһвләри илә грамматик сәһвләрини ејниләшдирилмәсиндән вә нәһәјәт;

в) мәнтиги гаунлар шакирдә мә'лум олмадығы һалда мәнтиги сәһвләр адлы сәһвләрдән бәһс едилмәсиндән ибарәтдир.

Журналистләрдән Былынски вә Розентал, һағлы оларағ, көстәриләр ки, фактик сәһвләр, јахуд мә'на, мәзмун сәһвләри редактор вә ја мүәллифин елми керилији, биликсизлији илә изаһ едилмәлидир. Лакин елми сәһвләр сәһв тәртибатдан да ирәли кәлә биләр¹.

¹ Бах. К. И. Былынски, Д. Е. Розентал, Әдәби редактә, Москва, 1961, сәһ. 21 (русча).

Демәли, мә'на сәһвләри һәм биликсизликдән, һәм дә нитг васитәләринә мәс'улијјәтлә јанашмамағдан ирәли кәлә биләр. Әкәр шакирд өз јазысында «М. Ф. Ахундов 1854-чү илдә анадан олмушдур» чүмләсини ишләтмишдирсә, буну тәрәддүд етмәдән анчағ фактик сәһв һесаб етмәк лазым кәлир. Чүнки шакирд факты билмәдији үчүн белә сәһвә јол вермишдир. һәр һансы шакирд өз иишасында бу типдә бир нечә сәһвә јол вермишдирсә, бу, онун мөвзуну тамамилә билмәдијини көстәрир вә белә шакирдин јазысына мүсбәт гијмәт вермәк олмәз.

Јухарыда көстәрдидимиз кими, бә'зән үслуби, грамматик, орфографик вә дурғу ишарәсинә аид сәһвләрлә фактик сәһвләри, шакирдләрлә сәһбәт етмәјәнә гәдәр ајырмағ, јә'ни һәр һансы сәһвин фактлары билмәмәкдәнми вә ја нитг васитәләринә мәс'улијјәтлә јанашмамағданми ирәли кәлдијини мүәјјәнләшдирмәк олмур.

Ашағыдакы чүмләләрдә јол верилмиш сәһвләри нәзәрдән кечирмәклә фикримизи даһа да ајдынлашдыра биләрик.

1. Ә. һагвердијев Азәрбајчан халгынын бөјүк шаиридир.

2. Кәнч шаир һағгында «Халгымызын исте'дадлы шаири» ифадәсини ишләтмәк.

3. Китаб да чантада ездә галды. Китаб да, чанта да ездә галды. Китабда, чантада ездә галды.

Һеч шүбһәсиздир ки, биринчи чүмлә мә'начә сәһвидир. Јә'ни драматург, јахуд јазычыја шаир демәк, фактик сәһвидир. Әкәр мүәллим буну мүтләғ фактик сәһв һесаб едәрсә, алтындан бир гырмызы хәтт чәкмәклә кифәјәтләнмәли олачағдыр. Фактик сәһвләр үзәриндә изаһата еһтијач да јохдур. Чүнки белә сәһвләр анчағ факты билмәмәкдән ирәли кәлир. Бә'зән бир иишадакы бүтүн фактик сәһвләр үчүн шакирдә јалныз бир сөз—«һадисәләри мүкәммәл гавра, сонра јаз»—демәклә кифәјәтләнirik. Лакин ола билсин ки, бу сәһв фактлары билмәмәкдән дејил, нитг васитәләринә мәс'улијјәтлә јанашмамағдан ирәли кәлмишдир. Чох күман ки, бу шакирд индијә гәдәр «шаир» сөзү илә «јазычы» сөзүнү синоним һесаб етмишдир. Буну ајдынлашдырмағ үчүн исә она тәкчә бир суал вермәк кифәјәтдир:

— «Ә. һагвердијевини һансы ше'рләрини таныјырсан?». Шакирд верилмиш бу суал әтрафында фикирләшәрсә, һәтта јаландан һәр һансы бир ше'рини адыны да чәкәрсә, о замап

буну тәрәддүд етмәдән фактик сәһв һесаһ етмәк лазым кәлир. Әксинә, шакирд һәмнин суалы тәәччүблә гаршылајыб: «Мүәллим, һагвердијев һеч шә'р јазмамышдыр»—дејәрсә, буну фактик сәһв һесаһ етмәк вә гижмәт верәркән дә мә'на сәһви кими нәзәрә алмаг олмаз. Дикәр тәрәфдән, өз иншасында бу чүр хәтаја јол верән шакирдлә лүгәт иши апарылмалы, индијәдәк она ајдын олмајан сөзүн дәгиг мә'насы ајдынлашдырылмалыдыр.

Икинчи чүмләнн дә һәм мә'нача, һәм дә үслубча сәһв һесаһ етмәк олар. Әкәр шакирд һәгигәтән, бу кәнч шаирин һәләлик истә'дадлы олдуғуну билмирсә, фактик-мә'на сәһвинә, јох билирсә, үслуб сәһвинә јол вермишдир. Бу тип гүсур даһа чох үслуб сәһви ола биләр. Билдијимиз кими, сифәт дүзәлдән -лы (-ли, -лу, -лү) шәкилчиси әшјада һәм бир әләмәтин олдуғуну, һәм дә садәчә олдуғуну дејил, мәчази мә'нада даһа чох олдуғуну билдирир. Мәсәлән, «тәккөзлү адам» ифадәсиндәки тәккөзлү сифәти һәр һансы бир әләмәтин олдуғуну билдирдији һалда, башлы адам, дузлу чәрәк ифадәләриндәки лы, лу шәкилчиси илә дүзәлән сифәтләр һәр һансы әләмәтин чохлуғуну билдирир. Шаир олан шәхсдә истә'дад вардыр. Бу мә'нада кәнч шаирә дә истә'дадлы шаир демәк дүзкүндүр. Лакин истә'дадлы сөзү даһа чох бу әләмәтин јүксәклијини билдирдији үчүн, кәнч шаир һаггында белә сөз ишләтмәк олмаз. Әкәр бу ифадәни ишләдән шакирд јухарыдакы сәһвә һәмнин шәкилчинин бу икинчи мә'насыны билмәмәк нәтичәсиндә јол вермишдирсә, буну үслуб сәһви һесаһ етмәк лазым кәлир. Чүнки һәмнин сәһв, чүмлә вә ја мәтидәки сөзүн мә'насыны, даһа доғрусу инчә мә'на хүсусијјәтини билмәмәкдән ирәли кәлмишдир. Бу чүр сәһвә јол вермиш шакирдләрә -лы (-ли, -лу, -лү) шәкилчиси васитәсилә дүзәлән сифәтләрин инчә мә'на хүсусијјәтләрини изаһ етмәк лазым кәлир. Белә сәһвләр шакирд иншаларына верилән гижмәтә дә үслуб сәһви дәрәчәсиндә тә'сир етмәлидир.

III мисалда исә көрдүјүмүз кими, да (дә) бағлајычысынын сөзә битишик јазылмасы вә веркүлүн дүзкүн ишләдилмәмәси ики мүхтәлиф фикри, һәтта бир мә'насыз фикри билдирмишдир. Бу чүр сәһвләри садәчә фактик сәһв һесаһ едиб, алтындан бир гырмызы хәт чәкмәјин, фикримизчә, шакирд үчүн һеч бир практик әһәмијјәти ола билмәз. Дикәр тәрәфдән, өз иншасында бу типдә бир нечә сәһвә јол верән шакирд иншасыны гејри-кафи һесаһ етмәк дә дүзкүн дејилдир.

Индијә гәдәр истәр рус, истәрсә дә бир сыра Азәрбајчан методистләринин мәгаләләриндә вә китабларында иншада ардычыллығын позулмасыны, фикри әсасландырмамагы вә ја дүзкүн әсасландырмамагы, бир-биринә зидд фикирләрин сөјләнилмәсини мәнтиги сәһвләр һесаһ етмишләр ки, јухарыда дедијимиз кими, бунун һеч бир әһәмијјәти јохдур. Гејд етмәлијик ки, 1958-чи илдәки бир журнал мәгаләсиндә биз дә мәнтиги сәһвләрдән данышмышыг.

Мәнтиги сәһвләрдән бәһс етмәк, буну шакирд иншаларындакы сәһвләрин бир нөвү адландырмаг әввәлән, она көрә дүзкүн дејилдир ки, шакирдләрә мәнтиг кечилмәдији кими, мәнтиги ганунлар да өјрәдилмир. Дикәр тәрәфдән, мәнтиги сәһв адландырдығымыз бу тип сәһвләрин бә'зиләри мәзмун, бә'зиләри исә үслуб сәһвләри сырасына дахил олур. Јә'ни бу тип сәһвләр мәзмуну дәгиг билмәмәкдән вә ја нитг васитәләринә мәс'улијјәтлә јанашмамагдан ирәли кәлә биләр. Биликсизликдән ирәли кәлән бу тип сәһвләри мәзмун, нитг васитәләриндән дүзкүн истифадә етмәји бачармамагдан ирәли кәләнләри исә үслуб сәһвләри сырасына дахил етмәк лазым кәлир.

Иншаларда ардычыллығын позулмасы үзрә јол верилән бүтүн сәһвләри нитг сәһвләри һесаһ етмәк олмаз. Әкәр шакирд мөвзуну јахшы мәнимсәмәдији үчүн, бир-бири илә әлағәси олмајан рабитәсиз чүмләләр ишләтмишдирсә, белә нөгәсанлар мәзмун сәһвләри һесаһ едилмәли вә бунларын арадан галдырылмасы үчүн онлар мәзмун үзәриндә чидди ишләдилмәлидирләр. Чүмләләр арасында синтактик әлағәләр зәиф ифадә едилдикдә исә, бунлары нитг, јахуд үслуб сәһвләри һесаһ етмәк лазым кәлир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы ики парчаны нәзәрдән кечирәк:

- 1) Бу бөјүк мәгсәдә наил олмаг Әнвәрин јеканә арзусу иди. Буна көрә дә о кечә-күндүз чалышырды.
- 2) Бу бөјүк мәгсәдә наил олмаг Әнвәрин јеканә арзусу иди. О, кечә-күндүз чалышырды.

Икинчи парчанын чүмләләри арасындакы синтактик әлағә зәиф ифадә едилдијиндән, бу чатышмамазлығы, нитг, јахуд үслуб гүсуру һесаһ етмәк олар.

Фикрин әсасландырылмасы үзрә јол верилән гүсурлар да ики група ајрылмалыдыр. Әкәр шакирд иншада ирәли сүрдүјү фикирләри әсасландырмаг вә ја кәтирдији ситәтлә сөјләдији фикир арасында ујғунлуғ јохдурса, бунлары да мәз-

мун сәһви һесаһ етмәк лазым кәлир. Чүнки јухарыда дедији-миз кими, бу да, аһчаг шакирдни мөвзуну јахшы мәннимсәјә билмәмәси илә әләгәдардыр. Белә гүсурларын дил васитәләриндән дүзкүн истафадә едә билмәмәклә һеч бир әләгәси јох дур. Әксинә, тезислә ситат арасындакы синтактик әләгә зәһифадә едилмишдирсә, бу чүр хәталары нитг вә ја үслуб сәһви адландырмаг дүзкүндүр. Јухары синиф шакирдләринин иһша јазыларындан кәтүрүлмүш ашагыдакы парчаны нәзәрдән кечирәк.

«Һејдәр бәј зәһмәтә јабанчы бир бәјдир. О, зәһмәтлә јашамагы өзү үчүн һәгарәт һесаһ едир. «...Куја ки, мән Баназор ермәннисјәм ки, кәрәк күндүз ахшамадәк котан сүрәм, ја ләмбәранлыјам ки, гурд бәсләјәм вә ја ләкәм ки, кәндләрдә чәрчилик едәм!» Лакин һејдәр бәј өз мәрдлији илә вә доғру данышмагла һачы Гарадан үстүндүр».

Көрдүјүмүз кими, шакирд бу парчада сөјләдији фикри әсасландырмага чалышмыш вә өз мөгсәдинә һанл олмушдур. Демәли, бу парчада мәзмун сәһви олдуғуну илднә етмәк јер-сиздир. Бурадакы јеканә гүсур—тезислә ситат арасында тәбиин синтактик әләгәнин олмамасындан ибарәтдир ки, бу да үслуб сәһви һесаһ едилмәлидир. һәмни үслуб јанлышылығыны ләғв етмәк үчүн ситатын әввәлиһә—«Пјесин әввәлиһчи мәчлисиндәки моһолоғунда һејдәр бәјин дедији ашагыдакы сөзләр онун бу мәнфи характерини даһа јахшы тәзаһүр етдирир».—чүмләсини артырмаг лазымдыр. Парчадакы үслуб гүсуруну башга чүр синтактик гурулушла да арадан галдырмаг мүмкүндүр.

Төрәмә сәбәбләрини вә кобудлуғ дәрәчәсини нәзәрә алсаг, шакирд иһшаларындакы сәһвләри ашагыдакы гајдада гурулашдырмаг лазым кәлир.

I. Иһшанын мәзмунуна даир сәһвләр, јахуд мәзмун сәһвләри. Биз бураја мөвзуја ујғун јазмамаг, мөвзу илә әләгәдар оһан бүтүн мәсәләләри әһатә етмәмәк, сөјләнилән фикирләри әсасландыра билмәмәк вә ја әсасландырмамаг (бураја ситат вә фактлардан хәбәри олмамаг һаллары дахилдир). мөвзуну јахшы гаврамамаг нәтичәси оһараг, ардычыллығы көзләјә билмәмәк, плансызлыға јол вермәк, һәмчинин һадисә вә фактлары дәгиг билмәдији үчүн сәһв һөкмләр вермәк кими һаллары дахил едирик. Умумијјәтлә, билмәмәклә, һадисәләри вә ја мәсәләләри дәгиг гаврамамагла әләгәдар оһан, фикрин ифадә едилмәси илә бағлы олмајан бүтүн гүсурлар.

бу тип сәһвләр сырасына дахил едилмәли, белә сәһвләрә јол верән шакирдләрлә иһша мөвзуларынын дүзкүн мәннимсә-ниләмәси үзәриндә иһш апарылмалыдыр. Дүзкүн јаза билмәк үчүн, биринчи нөвбәдә, мөвзуну јахшы, дәгиг, планлы бир шәкилдә өјрәнмәк тәләб олунур. Дикәр тәрәфдән мәзмуну гәһәәтләндиричи олмајан бир јазы орфографик чәһәтдән нә гәдәр дүзкүн, нә гәдәр тәмтәрағлы чүмләләрлә јазылмыш олса да она мүсбәт гијмәт вермәк олмаз.

II. Услуб сәһвләри. Профессор А. Абдуллајев һағлы оһараг, үслуб сәһвләринә ашагыдакы гајдада тәриф верир:

«Мәгидә иһләдилән сөзләр вә чүмләләр гурулуш етибары илә грамматик гајдалара ујғун кәлмәсинә бахмајараг, бәзән онлар фикримизи дәгиг вә ајдын ифадә етмәјә мане олур вә естетик һиссләримизә хошакәлмәз бир тәсир бурахыр; белә сәһвләрә үслуб јанлышылығыны вә ја үслуб хәтасы дејилр»¹.

Демәли, һәгиги мәһнада үслубча дүзкүн јазмаг, јалһыз грамматик гајдалары көзләмәкдән ибарәт дејилдир. Услубча дүзкүн јазмаг, нитгдә дәгиглији, аһәнкдарлығы, јығчамлығы вә бәзән дә емоционалығы көзләмәкдән ибарәтдир. Бу принципләри көзләмәјини маһијјәтинин изаһ етмәјә еһтијач јохдур. Чүнки бунларын нәдән ибарәт олдуғу һамыја ајдындыр. Лакин билмәк лазымдыр ки, ән мүһүм принцип нитгин дәгиглијини вә ајдынлығыны көзләмәкдән ибарәтдир. Јери кәлдикдә аһәнкдарлығы, јығчамлығы вә емоционалығы да бу принципә гурбан вермәк лазым кәлир. Јәһни бүтүн принципләр дәгиглик вә ајдынлығ принципинә күзәштә кедә билдији һалда, дәгиглик һеч бир шејә күзәштә кедә билмәз. Мәсәлән, радиодан еһитдијимиз—

«Сизин хаһишинизлә концертимиз гуртарды» чүмләсини үслубча дүзкүн һесаһ етмәк олмаз. Дүздүр, бурада, јығчамлығ принципи көзләнилмишдир. Јәһни, «Сизин хаһишинизлә» адлы концертимиз гуртарды» әвәзинә јухарыдакы ифадә иһләдилмишдир. Лакин бир сөзә гәһәәт етмәк икимәһналығы әмәлә кәтирмишдир: куја концертин гуртармасыны динләјичиләр хаһиш етмишләр.

Умумијјәтлә, грамматик гајдалары көзләмәкдән әләвә, јухарыдакы принципләрә дә әмәл етмәјин, һәтта онларын мүһнасибәтинин дә дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәсинин нәзәрә

¹ А. Абдуллајев, Услубијјат мәшғәләләринин методикасы, 1961, сәһ. 141.

алындыгы чүмлөлэри грамматик вэ үслуб чөһөтдөн дүзкүн һесаһ едирик.

Лакин шакирд иншаларындакы үслуб сөһвлэриндөн даһышаркән, јалиһз көстәрдијимиз принциплэри көзләмәмәкдөн ирәли кәлән сөһвләр нәзәрдә тутула бјлмәз. Әввәләһ; бөлә олса иди, бунлары үслуб сөһви дејил, үслуб хәталары, үслуб јанлышылылары адландырмаг даһа доғру оларды. Икинчиси, үслуб сөзү дар мәһнада сөз јарадычыларына мәхсусдур. Әкәр мәсәләјә бу шәкилдә јанашыларса, һәһнки сәккизиллик, һәтта орта мәктәб шакирдлэриндөн дә јүксәк јарадычы үслуб тәләб етмәк олмаз. Шакирдлэрин әксәр үслуб сөһвлэри, ејни заманда грамматик сөһвләрдир. Шакирдлэрин өјрәнмәдиклэри грамматик гәјдаларла әләгәдар олан вә өјрәндији грамматик гәјдаларла долајысы илә бағланан нитг сөһвлэринин өзү дә мәһз шакирд үчүн үслуб сөһви һесаһ едилмәлидир. Чүһки шакирдләрдә нитгин инчәликлэрини мүәјјәнләшдирмәк һисслэри сөз јарадычылары илә мүғәјисә едилә билмәз. Бунлары ејниләшдирмәк—јеничә тар чалмага башлајан адамла мәшһур мусигишүнәсын гаврајышыны ејниләшдирмәјә бәһзәјир. Јеничә тар чалмаг өјрәнән адамын әһ коһуд мусиги сөһвлэри дә бағышланыла биләр. Буна көрә дә шакирд иншаларындакы нитг сөһвлэринин бир группуну үслуб сөһвлэри јох, үслуби-грамматик сөһвләр адландырмаг даһа дүзкүн оларды. Шакирдлэрин һәлә өјрәнмәдији грамматик гәјдаларла әләгәдар олан сөһвләр дә мәһз үслуб, јахуд үслуби-грамматик сөһвләр сырасына даһил едилмәлидир.

Бу чүр сөһвләрә јол вермә һаллары шакирдләрә мәһлум олмајан гәјдаларын позулмасындан ирәли кәлир, буна көрә дә белә сөһвлэрин гәјмәтә тәһсир дәрәчәси, даһа коһуд нитг сөһвлэри гәдәр ола билмәз. Бундан әввәлки бир журнал мәгаләсиндә көстәрдијимиз кими, ичәрисиндә бу типдә 3—4, һәтта 5—6 нитг сөһви олан јазыја «2» вермәк дүзкүн дејилдир. Бу чүр сөһвләр јазыһын гәјмәтинә олдуғча аз тәһсир етмәлидир.

Умумијјәтлә, үслуб сөһвлэри, јахуд үслуби-грамматик сөһвләр адландырдығымыз бу чүр нитг гүсурларыһын тәркибинә биз ашағыдакылары даһил едирик: сөзүн контекстә ујғун сечилмәмәси, јахуд һәр һансы сөзүн мәһнасыһы дүзкүн билмәмәкдән, ејни сөз вә ја ифадәһи бир нечә чүмлә вә ја парчада далбадал тәкрат етмәкдән ирәли кәлән нитг гүсурлары, фикрин гәјри-дәһиг вә ја икимәһналы ифадә едилдији

чүмлөләр (бураја јанлыш тәртибатдан ирәли кәлән сөһвләр даһилдир), нитгин гәјри-емосионаллығы илә әләгәдар олан нөгсанлар, һәмчинин шакирдлэрин өјрәндији грамматик гәјдаларла әләгәдар олмајан нитг сөһвлэри вә б. к.

III. **Грамматик сөһвләр.** Үслуб сөһвлэринә анд вердијимиз изаһатдан ајдын олдуғу кими, шакирд иншаларындакы үслуб сөһвлэри илә грамматик сөһвләр арасында гәти сәрһәд гојмаг мүмкүн дејилдир. Мәсәләһ, «Лап гыпгырмызы алма» ифадәсиндә шакирдин јол вердији грамматик паралелизми үслуб сөһви адландырырыг. Чүһки шакирдләрә грамматик паралелизмә јол вермәјин нитг нөгсаны олдуғу барәдә мәһлумат верилмәмишдир.

Индијә гәдәр бу ики тип сөһви бир-бириндән гәти ајырмага чөһд едән методист дә олмамышдыр. Лакин ашағыдакы сәбәпләрә көрә, шәрти дә олса, биз грамматик сөһвләрлә үслуб сөһвлэрини бир-бириндән ајырырыг:

1) Шакирдлэрин өјрәндији грамматик гәјдаларын позулмасындан ирәли кәлән сөһвлэрин арадан галдырылмасы үчүн әләвә иш апармага еһтијәч јохдур. Тәкчә өјрәнилмиш һәр һансы бир гәјданы онларын јадына салмаг кифәјәтдир. 2) Шакирдләрә өјрәдилмиш грамматик гәјдаларын позулмасындан ирәли кәлән вә даһа коһуд һесаһ едилән сөһвин гәјмәтә тәһсир дәрәчәси үслуб сөһвлэри гәдәр ола билмәз вә олмамалыдыр.

Бу чүр групплашдырма елми нөгтеји-нәзәрдән дүзкүн олмаса да, практик вә методик чөһөтдән әһәмијјәтли вә вачибдир. Она көрә шәрти дә олса, шакирд иншаларындакы үслуби вә грамматик сөһвлэри бир-бириндән ајырмағы лаһым билдик. Бу тип нитг сөһвлэринә (грамматик сөһвләрә) коһуд нитг сөһвлэри дә демәк олар.

Беләликлә дә, арадан галдырылмасы јолларыһы дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк вә гәјмәтә тәһсир дәрәчәсини дәһиг тәјин етмәк үчүн шакирд иншаларындакы бүтүн сөһв вә гүсурлары төрәмә сәбәбинә вә коһудлуғ дәрәчәсинә көрә ашағыдакы алты јерә ајырырыг:

1. Мәзмун сөһвлэри.	4. Орфографик сөһвләр.
2. Үслуб сөһвлэри.	5. Дурғу ишарәси сөһвлэри.
3. Грамматик сөһвләр.	6. Техники гүсурлар.

Бөжүкханым САДЫГОВА,
филологичи емләр намизәди, досент.

ТӘК ВӘ ЧҮТТӘРКИБЛИ МҮХТӘСӘР ВӘ КЕНИШ ЧҮМЛӘЛӘР

Өзүндә синтактик бошлуг һисс етдирмәжән һәр һансы чүмлә бүтөв сайылыр. Икинчи дәрәчәли үзвләрин иштирак едиб-етмәмәсинә көрә, бүтөв чүмләләр мүхтәсәр вә кениш адланан хүсуси нөвләрә аҗрылыр.

Тәк вә чүттәркибли чүмләләрин гурулушундакы мүхтәлифлик онлардакы мүхтәсәр вә кениш чүмләләрдә дә өзүнү көстәрир. Белә ки, чүттәркибли мүхтәсәр чүмләләрдә баш үзвләрин икисинин дә иштиракы зәрури олдуғу һалда, тәктәркибли мүхтәсәр чүмләдә җалһыз бир баш үзв ишләнир.

Чүттәркибли кениш чүмләдә мүбтәдә, хәбәр вә икинчи дәрәчәли үзвләр, тәктәркибли кениш чүмләдә исә бир баш үзв илә икинчи дәрәчәли үзв олур. Һәр ики һалда мүхтәсәр вә кенишлик әләмәтинин онларда икинчи дәрәчәли үзвләрин олуб-олмамасы шәртләндирир. Буну ашағыдакы конкрет мисаллардан аҗдын көрмәк олар:

а) Сәһәр ачылды. Ишләмәк вахтыдыр.

б) Ики трактор курулдаҗараг сәһәнин о бири башына ирәлиләҗирди (М. Ибраһимов). Бу җолларла мәни инандығымдан дөндәрмәк олмаз (М. Ибраһимов).

«Сәһәр ачылды» чүмләсиндә баш үзвләрин һәр икисен, «ишләмәк вахтыдыр» чүмләсиндә исә тәкчә субъектсиз хәбәр вардыр. Буна көрә дә онлардан биричиси чүттәркибли, икинчиси тәктәркибли мүхтәсәр чүмләди.

«б» бәндиңдәки биринчи мисалда ишләниш сөзләрдән «трактор» вә «ирәлиләҗир» баш, галанлары икинчи дәрәчәли үзв олдуғу үчүн о, чүттәркибли кениш чүмләди. Икинчидә исә «дөндәрмәк олмаз» хәбәр, «бу җолларла мәни инандығымдан» сөзләри икинчи дәрәчәли үзвләр олдуғундан, һәмин чүмлә тәктәркибли кенишди. Һәр ики типдән олан мүхтәсәр вә кениш чүмлә нөвләринин аҗрыча шәрһ едәк.

Чүттәркибли мүхтәсәр чүмлә

Чүттәркибли мүхтәсәр чүмләнин һәмешә ики сөздән (сәһәр ачылды кими) ибарәт олмасы шәрт сайылмыр. Садә үзвләрдән әмәлә кәлән чүттәркибли мүхтәсәр чүмләдә баш үзвләрин һәр бири җалһыз бир сөзлә ифадә едилтир. «Җаз кәлир», «Тәбиәт чанланыр» чүмләләриндә олдуғу кими.

Чүттәркибли мүхтәсәр чүмләләрин җа мүбтәдасы, җа хәбәри, җахуд да һәр ики үзвү гурулушча мүрәккәб ола биләр. Мән, сән, биз, сиз, өзүм, өзүн, өзүмүз, өзүнүз шәхс әвәзликләриндән башга, садә вә мүрәккәб мүбтәдаларын һамысы үчүнчү шәхс билдирир.

Чүттәркибли мүхтәсәр чүмләләрин үчүнчү шәхс ифадә едән мүрәккәб мүбтәдасы мүхтәлиф формаларда өзүнү көстәрир:

а) бир һалда мүрәккәб мүбтәдаларын мүәҗҗән һисси аҗры җазылан мүрәккәб исимләрлә ифадә едилтир. Мәсәлән, «Молла Пәһәһ Ваһиф Вәдадинин мүасирләриндәнди» чүмләсиндән буну аҗдын көрмәк олар.

б) Дикәр һалда икинчи вә үчүнчү нөв тәҗини сөз бирләшмәләри чүттәркибли мүхтәсәр чүмләнин мүрәккәб мүбтәдасы вәзифәсиндә ишләнир. «Илич лампалары җанды», «Мәрданкилин гапылары бағлы иди» (М. Чәләл) чүмләләриндә олдуғу кими.

в) Мәсдәр вә фе'ли сифәт тәркибләриндән олан мүрәккәб мүбтәдалар да мүхтәсәр чүмләләрдә истифадә едилтир. Мәсәлән: Төр-төкүнү җыгыб җербәҗер етмәк чәтин мәсәлә иди (Н. Нәриманов). Гаҗда-гануна риәҗәт етмәк бизим вәзифәмизди (Хошкнаби). Мәрд анадан сүд әмәнләр мәрд олар (С. Врҗун).

г) Бә'зән мүстәғил бир чүмлә башга чүмләнин тәркибиндә мүрәккәб мүбтәдә вәзифәсини көрүр. Мәсәлән: «Һәр охуҗан Молла Пәһәһ олмаз» ел мисалыдыр. Бурада «Һәр охуҗан Молла Пәһәһ олмаз» чүмләси мүхтәсәр чүмләнин мүбтәдасы вәзифәсиндә чыхыш едир.

Чүттәркибли мүхтәсәр чүмләнин мүбтәдасы кими онун хәбәри дә мүрәккәб ола билтир. Белә хәбәрләр мүрәккәб фе'лләр, тәҗини сөз бирләшмәләри, мүхтәлиф тәркибләр вә мүстәғил чүмләләрлә ифадә олутир. Мәсәлән:

а) Тә'јини сөз бирләшмәси ја хәбәр шәкилчиләриндән, ја «инди», «имиш» бағламаларындан, ја да «дејил», «лазым» кими әдатлардан бирини гәбул етмәклә чүттәркибли мүхтәсәр чүмләнни мүрәккәб хәбәри формасында ишләдилир. Мәсәлән:

Бу, дағнанәсини гохусу иди (Ә. Мәммәдханлы). Оғлан олмаг сәнин һүнәрин дејил (Чәмәнзәминли). Сәлим аракәсмәнин о тәрәфиндә иди.

б) Мүстәгил чүмлә һалында ишләнән хәбәрләр дә мүрәккәб исми хәбәр вәзифәсини дашыыр.

Зәнк чалмаг—балача шәһәрин ишчиләрини интизама дә'вәт едиб, идарәләрә сәсләмәк иди (С. Рәһимов). Республиканын нефт јатагларыны тапдырмаг президент мұавининини вәзифәси иди. Бу ондан өтрү иди ки, куја... (Чәмәнзәминли). Бу о демәк дејилдир ки...

Көстәрилән мисаллардакы «Зәнк чалмаг», «Нефт јатагларыны тапдырмаг» мәсдәр тәркибләри, һабелә «бу» сөзләри мүбтәда, «балача шәһәрин ишчиләрини интизама дә'вәт едиб, идарәләрә сәсләмәк иди», «президент мұавининини вәзифәси иди», «ондан өтрү иди», «о демәк дејилдир» сөзләри исә мүрәккәб хәбәр вәзифәсиндә ишләдилмишдир.

в) Бә'зән хәбәр шәкилчиси гәбул етмиш «демәк» мәсдәри чүмләдә һәр һансы исмин вә ја мәсдәр тәркибинини сонунда ишләнмәклә, мүрәккәб фе'ли хәбәр әмәлә кәтирир. Мәсәлән:

Гачмаг чәсарәтсизлик демәкдир (М. С. Ордубади).

Һәгиги пешә сечмәк—чәмијјәтдә өз јерини тапмаг демәкдир. Бурада сонунчу чүмләнни һәр ики үзвү мәсдәр тәркиби илә ифадә олунмушдур. Һәмин чүмләдәки хәбәрин сонунда ишләнән «демәкдир» сөзү көмәкчи сөз вәзифәсини дашыыр.

Фе'лин бачарыг шәкли, фе'ли бағлама бирләшмәси, мүстәгил фе'лләрә гошулан һал шәкилчиси гәбул етмиш сөзләр вә с. мүхтәсәр чүмләнни мүрәккәб хәбәри вәзифәсиндә ишләдилир. Мәсәлән:

Атлылар көрүнмәјә башладылар (Чәмәнзәминли). Сәкинә е'тираз етмәк истәди (М. Ибраһимов).

Иш нәтичәјә чатдырыла билди.

Мәсәлә һәлл едилиб гуртарды.

Тәктәркибли мүхтәсәр чүмләләр

Тәктәркибли чүмләнни нөвләри дилимиздә чүттәркибли чүмләләрә нисбәтән даһа чохдур. Баш үзвләрдән һәр һансынын иштирак едиб-етмәмәси һәмин нөвләри бир-бириндән фәргләндирир. Бу чәһәтдән тәктәркибли чүмләләр 3 әсас група ајрылыр.

1. Баш үзвү хәбәрдән ибарәт олан тәктәркибли чүмләләр (мүәјјән, гејри-мүәјјән, үмуми шәхсли, шәхссиз вә мәсдәр чүмләләр).

2. Баш үзвү мүбтәдадан ибарәт олан тәктәркибли чүмләләр (адлыг чүмләси).

3. Үзвләринә ајрылмајан тәктәркибли чүмләләр (сөз чүмлә).

Бөлкүдән көрүндүјү кими, тәктәркибли чүмләләрин бә'зиси мүбтәда, бә'зиси исә хәбәр илә сых әлағәдар олдуғу һалда, үчүнчү бир гисми онларын һеч бири илә әлағәдар дејилдир.

Мүәјјән, гејри-мүәјјән вә үмуми шәхсли чүмләләр шәхс илә әлағәдардыр. Бунлардан тәктәркибли мүәјјән шәхсли мүхтәсәр чүмләләр дилимиздә нисбәтән кениш јер tutur. Белә чүмләләрдә хәбәр нәзәрдә тутулмуш биринчи вә ја икинчи шәхсин тәки, јахуд да чәми илә узлашыр. Мәсәлән: «Ишләјирәм», «мүәллимсән», «габагчылыг», «үчүнчүсүнүз».

Шәхс илә әлағәдар олан гејри-мүәјјән вә үмуми шәхсли чүмләләрин хәбәри чох заман чүттәркибли мүәјјән шәхсли чүмләләрин хәбәри кими көрүнүр. Һәтта һәмин чүмләләрдә икинчи дәрәчәли үзвләр бурахылдыгда, онлары мүбтәдасы бурахылмыш јарымчыг чүмләләрдән фәргләндрәмәк һеч дә асан олмур.

Гејри-мүәјјән вә үмуми шәхсли чүмләләрин хәбәрләри онларын икинчи дәрәчәли үзвләри илә сых сурәтдә бағлыдыр. Икинчи дәрәчәли үзвләр бурахылдыгда, һәмин чүмләләр нәинки гурулушча, һабелә мәзмун е'тибары илә мүбтәдасыз јарымчыг чүмләләрә охшајыр. Бу охшарлығы көрмәк үчүн ашагыдакы үмуми вә гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләри нәзәрдән кечирмәк кифәјәтдир.

Онбир ај ишдә-күчдә чалышырсан, сәфәрә дә чыхмырсан. Бу ајларын нә вахт кәлиб кечдијини бә'зән билмирсән. Мә'зунијјәт кәләндә көзәл јајлағлара келиб, шамлығларпа нәфәс алмаг, мұһитини тәзәләмәк истәјирсән (үмуми шәхсли чүмләләр).

Мәзунијјәтә кедәндә о ки, вар һөрмәт едирләр. Хөрәјин, чөрәјин, мејвәнин, марожнанын, сироплу сујун јахшысыны сә-на верирләр (гејри-мүәјјән шәхсли) (М. Чәләл).

Икинчи дәрәчәли үзвләр һәмни чүмләләрин тәркибиндән чыхарыларса, онлар «чалышмагдасан», «чыхмырсан», «бил-мирсан», «тәзәләмәк истәјирсан», «һөрмәт едирләр», «верир-ләр» шәклини алыр. Булар һәгигәтән мүбтәдасыз јарымчыг чүмләләрдән сечилмир. Лакин бунула белә, һеч дә демәк ол-маз ки, үмуми вә гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрин мүхтәсәр нөвү јохдур.

Бә'зи гејри-мүәјјән вә үмуми шәхсли чүмләләрин икинчи дәрәчәли үзвләри атыларкән, онлардакы хәбәр ајрылыгта тәктәркибли мүхтәсәр чүмлә олдуғу мүәјјәнләшир.

Үмуми шәхсли мүхтәсәр чүмләнни мүбтәдасыз јарымчыг чүмләјә охшамајан вә мүстәгил ишләнән нөвләринә әксәрән аталар сөзләриндә тәсадүф едилир. Мәсәлән:

Ишләмәсэн, дишләмәзсэн. Ач ол, мәрд өл. Аз олсун, дүз олсун.

Дилимиздә мүстәгил ишләнән гејри-мүәјјән шәхсли мүх-тәсәр чүмләләр дә аз дејилдир. Ахтарылар. Изләјирләр. Сө-јүрләр. Данлајырлар. Бујурублар. Әмр верибләр. һеј јазыр-лар вә с. кими.

Шәхссиз чүмләнни гурулушча мүхтәлифлији онун мүх-тәсәр нөвүнү дә кениш чүмләдән әсаслы сурәтдә фәрглән-дирмәјә имкан верир. Шәхссиз чүмләләрин бә'зиләри икинчи дәрәчәли үзвләрдән һеч бирини гәбул етмәјәрәк, мүхтәсәр шә-килдә ишләнир. Белә чүмләләрдән бир нечәсини нәзәрдән ке-чирәк.

1. «Иди» бағламасынын заман билдирән исимләрә гошул-масы илә әмәлә кәлән шәхссиз мүхтәсәр чүмләләр.

Ахшам иди. Кечә иди. Гыш иди. Јај иди вә с.

2. Заман билдирән исимләрин «дыр», «дир», «дур», «дүр» хәбәр шәкилчиләри илә бирләшмәсиндән әмәлә кәлән шәхссиз мүхтәсәр чүмләләр.

Ахшамдыр. Гышдыр. Сәһәрдир. Кечәдир вә с.

Һәмни чүмләләрә икинчи дәрәчәли үзвләрдән анчаг заман вә јер зәрфлији артырыла биләр. Бу һалда «Инди ахшамдыр», «Америкада һәлә гышдыр», «Биздә јајдыр», «инди сәһәрдир» кими кениш чүмләләр алыныр.

3. Икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндән әмәлә кәлән шәхссиз мүхтәсәр чүмләләр.

Заман билдирән сөзләр тә'јини сөз бирләшмәләринин һәр һансы бир тәрәфи олур вә хәбәрдән ибарәт һәмни чүмлә «дыр» (дир, дур, дүр) шәкилчисини гәбул едир. Мәсәлән:

Ахшамчағыдыр. Иш вахтыдыр. Кечә јарысыдыр (II нөв-тә'јини сөз бирләшмәләриндән). 1955-чи ил август ајынын и-сти күнләриндән бири иди (Чаваншир Әһмәдов). Април ајынын сонудур (III нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндән).

4. Мәсдәрин «ол», «лазым» вә «дејил» сөзләринә гошул-масы илә әмәлә кәлән шәхссиз мүхтәсәр чүмләләр. Мәсәлән:

Инанмаг олар. Ишләмәк лазымдыр. Горхмаг лазым дејил.

5. Фе'лин вачиб формасындан әмәлә кәлән шәхссиз мүхтә-сәр чүмләләр. Мәсәлән: Кечикмәмәли. Сајыг олмалы.

6. Мәчһул фе'лләрдән әмәлә кәлән шәхссиз мүхтәсәр чүм-ләләр. Мәсәлән: ичазә верилир. Тәкан вурулур. Зәрбә ендири-лир.

Баш үзвү хәбәрдән ибарәт тәктәркибли чүмләләрдән би-ри дә мәсдәр чүмләсидир. Мәсдәр чүмләдә икинчи дәрәчәли үзвләр бурахылдыгда о, мүхтәсәр мәсдәр чүмләјә чеврилир. Мәсәлән: Охумаг! Сусмаг! Утанмаг!

Адлыг мүхтәсәр чүмләләрин өзүнә мәхсус мүхтәлиф нөв-ләри вардыр. Булардан ән мүһүмләри ашағыдакылардыр:

а) Бир исимдән ибарәт оланлар: Тарла. Сәһәд. Булаг. Гајалыглар.

б) Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндән ибарәт олан-лар: Булаг башы. Азадлыг мејданчасы.

в) Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндән ибарәт олан-лар: Искәндәрин отағы. һачы һәсәнин еви вә с. (Ч. Мәммәд-гулузадә).

Сөз-чүмлә, үзвләринә ајрылмадығы үчүн һәмнишә мүхтә-сәр шәкилдә ишләдилир. Әлбәттә. Баш үстә. Хејр. Јох вә с. кими.

Кениш чүмләләрдә олдуғу кими, тәк вә чүттәркибли мүх-тәсәр чүмләләрин тәркибинә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвү сајылмајан сөзләр дахил олур. Лакин белә сөзләрин иштиракы һеч дә мүхтәсәр чүмләнни хүсусијјәтинә хәләл кәтирмир.

Тәркибиндә хитаб олан мүхтәсәр чүмләләр:

Април, сәнин төһфәләрин көзәлдир (М. Дилбази).

Әзиз елчи, көнүл јары нечәдир?

Әсрин, Јусиф, Шәһријары нечәдир? (Низами).

Тәркибинә ара сөзләр дахил олан мүхтәсәр чүмләләр:

Доғрудан да, нәш'әләрин көзәлдир (М. Дилбази).
Шүбһәсиз ки, ушағларымызын кәләчәји парлағдыр.
Нәһажәт, көмәк едәнләрден бири онун јадына дүшдү,
Гонағларын, демәк олар ки, һамысы кәлмишди (Хошк-
наби).

Тәркибинә бағлајычылар дахил олан мүхтәсәр чүмләләр:
Чүнки, мән диван гуллуғчусујам (М. Чәләл). Буна көрә дә,
о, тәрәддүд ичәрисиндә иди (М. Чәләл). Чәфәр Чаббарлы һәм
дә шаир иди.

Тәркибинә нидалар дахил олан мүхтәсәр чүмләләр:
Ај һарај, ај дад, мәним тәгсирим нәдир?! (М. Ф. Ахун-
дов).

Тәркибинә әдат дахил олан мүхтәсәр чүмләләр:
Пајыз кечәләри дә ки, гуртармағ билмир (Хошкнаби).
Бу ки, мәнәм-мәнәмдир (М. Чәләл).

Мүхтәсәр чүмләнни һәр һансы бир үзвү әләвә илә ишлә-
дикдә, о, әләвә илә бирликдә мүрәккәб үзвү кими қөтүрүлмә-
ли вә мүхтәсәр чүмлә үзвү сајылмалыдыр. Мәсәлә: «Ғадын
Үлфәтин анасы—Күләр иди».

Кениш чүмләләр

Тәркибиндә икинчи дәрәчәли үзвләрдән бири вә ја һамысы
иштирак едән чүмлә кениш чүмлә сајылыр. Тәк вә чүттәркиб-
ли чүмләләрдән һәр биринин өз гурулушуна мүвафиг кениш
нөвү вардыр.

Ајдындыр ки, чүмләнни мүхтәсәр вә кениш олмасы
мәфһуму алтында икинчи дәрәчәли үзвләр нәзәрдә туту-
лур. Һәтта баш үзвләрин бири вә ја һәр икиси бурахылмыш
чүмләләр дә өзүнүн кенишлик әләмәтини итирмир. Бу һагда
конкрет тәсәввүр јаратмағ үчүн ашағыдакы јарымчығ чүмлә-
ләри нәзәрдән кечирәк:

«Инди одур һәлә дунја ишығы көрмәјән баласынын сәбә-
бинә Күлбадамын башына пәрванә кими доланыр (Н. Нәри-
манов).

— Һансы гәһрәман?

— Шоферин јанында отурмуш ағ халатлы гыз (И. Әфән-
дијев).

— Сиз һара кедәчәксиниз?

— Күнәј гышлағына!.. (И. Әфәндијев).

Биринчи мисалда мүбтәда, икинчи мисалын чаваб чүм-
ләсиндә хәбәр, үчүнчүнүн чаваб чүмләсиндә исә баш үзвләрин
һәр икиси бурахылмышдыр. Лакин икинчи дәрәчәли үзвләр

иштирак етдији үчүн, онлар әввәлки кими кениш чүмлә ола-
рағ галмышдыр.

Чүттәркибли чүмләләрдә бә'зән икинчи дәрәчәли үзвлә-
рин һамысы мүбтәдаја, бә'зән хәбәрә аид олдуғу һалда, бә'зән
дә һәр баш үзвүн өзүнә мәхсус сөз групу олур.

Тәктәркибли чүмләләрдә јалныз бир баш үзвү иштирак
етдијиндән, икинчи дәрәчәли үзвләрин һамысы һәммин баш
үзвүн әтрафында группашыр. Тәктәркибли мүәјјән шәхсли,
гејри-мүәјјән шәхсли, үмуми шәхсли, шәхссиз вә мәсдәр чүм-
ләләрдә икинчи дәрәчәли үзвләр анчағ хәбәрдән асылы олур.

Тәктәркибли мүәјјән шәхсли чүмләләрин хәбәриндәки
субјект биринчи вә ја икинчи шәхс әвәзлији шәклиндә меј-
дана чыхыр. Лакин онун тә'јинедичиси олмур. Беләликлә, не-
тәр тәктәркибли мүәјјән шәхсли, истәрсә гејри-мүәјјән үмуми
шәхсли чүмләләрин мүбтәда групу јаранмыш.

Шәхссиз вә мәсдәр чүмләләр субјектсиздир. Бу сәбәбдән
онларда мүбтәда групу ахтармаға еһтијач галмыш.

Субјектләри олан тәктәркибли чүмләләрдә идарә вә ја
нашма әләгәси, һабелә икинчи дәрәчәли үзвләрин сырасы еј-
ни илә чүттәркибли чүмләләрдә олдуғу кимидир.

Шәхссиз чүмләләрин хәбәри ифадә васитәләринә көрә
мүхтәлиф олдуғу үчүн, онлардакы идарә әләгәси дә мүхтә-
лифдир.

Мәсдәр кениш чүмләләр формача хәбәри мәсдәр илә
ифадә едилән шәхссиз чүмләләрә чоғ охшајыр. Лакин һәммин
типдән олан шәхссиз чүмләләрин хәбәри асылы мәсдәрлә, мәс-
дәр чүмләләрин хәбәри исә мүстәгил мәсдәрлә ифадә едилир.
Мәсәлә:

Тәнгиддән инчимәк олмаз. Қларки итирмәк!.. Дјузбаны
итирмәк!.. Закарпатија кими елә мүнүм бир рајонла һеч
бир әләгә сахламамағ! (Авденко).

Биринчи чүмләнни хәбәриндәки «инчимәк» мәсдәри өзүн-
дән сонра кәлән «олмаз» фе'линдән асылы олдуғу үчүн шәхс-
сиз кениш чүмләләрдир. Икинчи мисалда верилмиш чүмлә-
ләрдәки «итирмәк» вә «әләгә сахламамағ» мәсдәрләри өзлә-
риндән сонра һеч бир модал сөздән асылы олмадығындан,
мәсдәр чүмләдир.

Адлығ чүмләләрдә баш үзвү мүбтәда олдуғундан, икинчи
дәрәчәли үзвләр дә әсасән онун әтрафында мүәјјәнләшир.

Адлығ кениш чүмләләрин интгдә чоғ ишләнән нөвү тә'-
јинлә тә'јин едилән сөзләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир.

Белә чүмлэләрдәки сөzlәр һәмншә мүбтәдә группуну тәшкил едир. Мәсәлән:

Дөшәнмиш отаг. Дивардан асылмыш хәнчәр (Ч. Чаббарлы). Памбыг тәһвил алынган јер. Сәрһәд көзәтчиләринә мәхсус отаг (М. Ибраһимов).

Сөз-чүмлэләрдә идарә вә јанашма әлагәси јаранмадығындан, онлар үзвләринә ажрылмыш. Мәһз буна көрә дә сөз-чүмлэләр даим мүхтәсәр шәкилдә ишләдилер.

Узлашма әлагәсинә көрә дә тәк вә чүттәркибли чүмлэләр бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Узлашмајан тәктәркибли чүмлэләр группунә шәхссиз, мәс-дәр, адлыг чүмлэләр вә сөз-чүмлэләр дахилдир. Адлары чәкиллән чүмлэләр субъектсиз олдуғларына көрә, онларда узлашма ахтармага еһтијач јохдур. Лакин демәлијик ки, шәхссиз чүмлэләрин хәбәри үчүнчү шәхсә анд хәбәр шәкилчисини, ја да «иди», «имиш» бағламаларындан бирини гәбул етдикдә, о, узлашмајанлар группундакы башга чүмлэләрдән фәргләнир. Бу фәрг исми хәбәрли шәхссиз чүмлэләрдә даһа аждын нөзәрә чарпыр. «Гышдыр», «Ахшамдыр», «Бәрк бүркү вә сакитлик иди», «Гыш күнләриндән бири иди» чүмлэләри буна мисал ола биләр.

Шәхссиз чүмлэләрин бә'зи фе'ли хәбәрләриндә бир вә ја бир нечә шәхсин фәалијәтинә ишарә олунур. Лакин фәалијәт субъект кими мејдана чыхмыш. Буна көрә дә узлашма әлагәси јаранмыш. Дедикләримизи «Мәһсул јығымына башланылды», «Вәзифәјә мәс'улијәтлә јанашмалы» кими чүмлэләрдә көрмәк олар. Һәтта шәхссиз чүмлэләрин фе'ли хәбәрләри чох заман үчүнчү шәхси ифадә едән «дыр» (дир, дур, дүр) шәкилчисини, ја да һәр һансы бағламаны гәбул етмәклә, өзүнү үчүнчү шәхс кими көстәрирсә дә, нә грамматик, нә дә мәнтиги узлашма әмәлә кәлир. («Ишләримизин јекунларындан данышылачағдыр», «Кечә-күндүз ишләмәк лазым иди», «Бабаханла мүбаһисә етмәјә дәјмәзмиш» чүмлэләриндә олдуғу кими.

Адлыг чүмләнни предикаты олмадығындан вә сөз-чүмлә чүмлә үзвү һесаб едилмәдијиндән, онларда узлашма әлагәсиндән өтрү неч бир шәраит јохдур.

Лухарыда изаһ етдикләримизи үмумиләшдирәрәк белә нәтичәјә кәлирик ки, мүасир дилимиздәки тәк вә чүттәркибли чүмлэләрин гурулушундакы фәрг онларын мүхтәсәр вә кениш нөвләринин дә мүхтәлифлијинә сәбәб олмушдур. Һабелә тәктәркибли кениш чүмлэләрин синтактик әлагәләри дә онларын һәр биринин өз спесификасы әсасында јаранмышдыр.

Аббас СӘМӘДОВ.
В. И. Ленин адына АПИ-нин
аспиранты.

И. А. КРЫЛОВУН «ГУРД ВӘ ГУЗУ» ТӘМСИЛИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Көркәмли рус тәмсилнәвиси И. А. Крыловун һәјат вә фәалијәти кәнч нәслин инкишафы үчүн гијмәтли тә'лим-тәрбијә мәктәби, тәмсилләри исә һамыја «нбрәт дәрси», «һикмәт китабы»дыр (Гогол). Тәмсили «дүшүнчә поезијасы» адландыран мәшһур рус тәнгидчиси В. Г. Белински јазмышдыр ки: «Крыловун ән јакшы тәмсилләриндә һәр нә гәдәр һејванлар иштирак едән кими көрүнсәләр дә, лакин бу тәмсилләрдә нә ајылар вар, нә түлкүләр; бунларда иштирак едәнләр адамлардыр»¹, онун тәмсилләри кичик комедијалары хатырладыр, јалһыз һејванларын адларыны инсан адлары илә әвәз етмәк лазымдыр. Крыловун тәмсилләри бир әсрдән артығдыр ки, гираәт китабларымызын бәзәјидир.

Сәккизиллик мәктәбләрин програмында V синифдә «Гурд вә гузу» тәмсилинин тәдريسинә ики саат вахт ажрылмышдыр. Мүәллим һәмнн вахт мүддәтиндә јазычы һағгында гыса, долғун вә конкрет мә'лумат вермәли, Крыловун ушағлара таныш олан тәмсилләрини хатырлатмалы, «Гурд вә гузу»нун мәзмун вә идејасыны мәһнимсәтмәлидир.

Тәмсили ашағыдакы шәкилдә планлашдырыб тәдрис етмәк мәгсәдәмувафигдир.

Биринчи дәрә: 1) Мүәллимни кириш мүсаһибәси. 2) Тәмсилини охунмасы вә чәтин сөзләрин изаһы. 3) Евә тапшырыг: тәмсили әзбәрләмәк, ифадәли охумағы вә чәтин сөзләрин мәнасыны өјрәнмәк.

Иккинчи дәрә: 1) Тәмсилини әзбәрдән сорушулмасы, ифадәли гираәт вә лүгәтин өјрәнилмәсини јохламағ. 2) Мәзмунун мәһнимсәнилмәси үчүн план тәртиби. 3) Бәдин-мәфкурави тәһлил. 4) Тәмсил һағгында мә'луматын дәрннләшдирил-

¹ В. Г. Белински, Мәгаләләр, Баки, 1948, сәһ. 102.

мәси. 5) Евә тапшырыг: тәмсили нәсрә чевирмәк вә көстәрилән суаллар әсасында гурдла гузунуи гысача характеристикасыны јазмаг.

Мүәллим кириш мүсаһибәсини тәдрис илинини әввәлләриндә кечдији «Газ вә дурна» вә шакирдләрин ибтидан мәктәбдә өјрәндикләри тәмсилләрин тәклары илә башласа даһа фәјдалы олар.

Бакы шәһәриндәки 31 нөмрәли орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллимләриндән И. Әһмәдова вә Ә. Нәјдәрли ибтидан мәктәбдә өјрәнилмиш «Өрдәк, балыг вә хәрчәнк», «Чырчырама вә гарышга», «Ағачларын бәһси», «Кәндли вә муздур», «Гарға вә түлкү» вә с. тәмсилләрин мәзмунуна анд тәртиб етдикләри әјани вәсаитләри шакирдләрә көстәрир вә ајры-ајры шакилләрин һансы тәмсилини мәзмунуну ифадә етдијини онлардан сорушурлар. Беләликлә, тәмсилләрин мәзмун вә идејасы шуурлу сурәтдә мәнимсәнилир. Нәһәјәт, Крылов һагғында шакирдләрә гыса вә ајдын мәлумат верилир.

Кириш мүсаһибәсиндән сонра мүәллим тәмсили әввәлчә нүмунәви охујур. Нәһәјәт, роллар үзрә тәмсилини охунмасына башланылыр.

Тәмсилини роллар үзрә охусу елә апарылмалыдыр ки, сурәтләрини әһвал-руһијјәси, характери, бир-биринә мүнәсибәти ајдын мәнимсәнилсини. Оху заманы мәнтиги вурғуја хүсуси фикир верилмәли, вурғу јериндә вә дүзкүн ишләдилмәли, сөз, ифадә, мисра вә бейтләрини мәнасы ајдын дејилмәлидир. Мәнтиги вурғуну јериндә ишләтмәдикдә нитгдә долашыгылыг әмәлә кәлир, мәзмун вә фикир тәһриф олунар:

Деди:—Ахмаг гузу, мәкәр корсан!

Мәни јохса көрүб дә сәјмырсан?

Гурдун дили илә дејилән: «ахмаг», «корсан!», «мәни», «сәјмырсан?» кими ифадәләр вурғулу дејилмәли, гәзәб, кин билдирән јүксәк тонла тәләффүз едилмәли вә гурдун зоракы, кобуд, ловга олмасына гаршы шакирдләрин нифрәтини даһа да артырмалыдыр. «Мәни» ифадәсиндәки тәкәббүрлүк, дикәр ифадәләрдәки тәһгирамизлик шәрһ олунамалы, гурдун һижләкәрлији, мүгәсирлији сөз вә һәрәкәтләри әсасында шакирдләрә чатдырылмалыдыр.

Горха-горха гузу деди:—Ај ага!
Мән ки, сәндән дајанмышам ашага.
Сәни көрдүкдә етмәрәм чүр'әт,
Чәј гырагына кәлмәрәм һеч вәхт.

Бу мисралар нә гәдәр мүләјим дејилмишидир! Бурадакы «Мән ки» ифадәси јухарыдакы «Мәни» ифадәсини әксинә олараг јалварыш билдирир. Буна көрә дә һәр икиси өз мәнасына ујғун мәнтиги вурғу тәләб едир. Әкс һалда сөзүн мәнасы тәһриф олунар вә мәзмун шакирд үчүн думанлы галар. Бу исә әсәрин тәһлилиндә иши чәтинләшидир. «Ај ага», «сәни», «чүр'әт», «һеч вәхт» сөзләри гузунуи итаәткар олдуғуну, гурддан горхдуғуну көстәрмир, әксинә, она һөрмәтлә вә чәсарәтлә чаваб бердијини билдирир. Әкәр гузу гурддан горхсајды гачмаға чалышарды, горхудан әсәрди вә ја нитгиндә мүәјјән дәјишиклик әмәлә кәләрди. Һалбуки онун чавабы чох сакит вә мәналыдыр. Мәһз буна көрә дә көстәрилән ифадәләр тәмкинлә вә ишчә тонла дејилмәлидир.

Гузунуи:

Сән билирсән, мәним јашым аздыр,

Анадан олдуғум һәмни јаздыр,—

кими ачизанә чавабы алчаг, гәмли тонла ифадә едилмәли, онун горхагылыгыны дејил, күнаһсыз, күчсүз вә јазыг олдуғуну ајдынлашдырмалыдыр. Оху заманы сурәтләрини дил вә ифадә тәрзинә, тәләффүз гәјдаларына хүсуси диғгәт етмәк әсәрин тәһлили үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Беләликлә, роллар үзрә оху шакирдләрин әсәрә олан марагыны артырыр, дүзкүн вә ифадәли охумаларына, нитг инкишафына, сурәтләрини характеризә едилмәсинә, мәзмун вә идејанын дәриндән мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Шакирдләрин лүғәт еһтијатыны артырмаг вә нитгини инкишаф етдирмәк үчүн мәтидәки синоним сөзләри изаһ етмәк вә белә сөзләрини үзәриндә онлары ишләтмәк сәмәрәлидир:

Гурд чаваб тапмады, гәзәбләнди,

Гышгырыб чох ачыгылы сәсләнди.

Бу бейтдәки «ачыг» вә «гәзәб» ифадәләри тәклар мәгсәди илә дејил, фикрин тәсирли вә гүввәтли чыхмасы үчүн јериндә ишләдилмишидир. Шакирдләр: начар—чарәсиң, әлачсыз; ачыг—гәзәб, һирс; мәлул—јазыг, фағыр; гурд—чанавар кими сөзләри дә мүәллимин суаллары әсасында тапмалыдырлар. Оху просесиндән сонра исә мүәллим тәмсилини мәзмунуну суаллар әсасында шакирдләрдән һиссә-һиссә сорушмалыдыр.

Мүәллим тәмсилини хүсусијјәти, формасы, гурулушу һагғында шакирдләрин билликләрини мөһкәмләндирмәли вә зәнкәтләшдирмәлидир.

- М. — Тәмсил һансы шәкилдә жазылыр?
 Ш. — Тәмсил нәср вә нәзм шәклиндә жазылыр.
 М. — Тәмсилни иштиракчысы нә олур?
 Ш. — Тәмсилни иштиракчысы һејванлар, гушлар, битки-
 ләр, әшјалар вә бә'зән дә инсанлар олур.
 М. — Тәмсилдә әхлаги нәтичә нечә верилир?
 Ш. — Тәмсилдә әхлаги нәтичә ја әввәлдә, ја да сонра ве-
 рилир.
 М. — Тәмсилни һансы хусусијјәти вар?
 Ш. — Тәмсилдә һејванлар, гушлар, биткиләр, әшјалар
 данышдырылыр.
 М. — Тәмсилдә әсас мәгсәд нечә верилир?
 Ш. — Тәмсилдә әсас мәгсәд аллегорик—үстүөртүлү шә-
 килдә верилир.
 М. — «Гурд вә гузу» тәмсили һансы шәкилдә жазылмыш-
 дыр?
 Ш. — «Гурд вә гузу» тәмсили нәзм-ше'р шәклиндә жазыл-
 мышдыр.
 М. — Бу тәмсил нечә мисрадыр?
 Ш. — Бу тәмсил отуз мисрадыр.

— Ушаглар, он беш бейтлик «Гурд вә гузу» тәмсилиндә
 Крылов сөзләри бачарыг вә усталыгла сечиб ишләтмишдир.
 Тәмсил бейтләрлә, јә'ни ики мисра бирликдә гафиләләннр вә
 әсасән битмиш бир фикри ифадә едир. Шаһр гурдла гузуну
 үз-үзә данышдыраркән апарычы рол ојнајыр, анчаг мәгсәди
 демир. Онларын өз данышыг вә һәрәкәтләриндән характерлә-
 ри ајдын олур: күчлү вә күчсүз. Әсәр тәһкимчи кәндлиләрин
 ачыначаглы һәјатындан, һүгүгсуз вә әзијјәтли јашајышын-
 дан, агаларын онлара тутдуглары әзабдан чанлы, орижинал
 бир сәһнәдир.

Нәһәјәт, тәмсилини әзбәрләнемәси, чәтин сөзләрин вә рол-
 лар үзрә охунуи өјрәнилмәси евә тапшырыг верилир.

Икинчи дәрәдә евә верилән тапшырыг сорушулу, ша-
 кирдләрин билликләри һесаба алыныр, мәзмун үзәриндә иш
 апарылыр, хусусән шакирдләрин фәаллығы илә тәмсилини
 планы тәртиб олунур. Мүәллим планы синифдә мүсаһибә јо-
 лу илә шакирдләрин өзләринә тутдурмалыдыр.

Сумгајыт шәһәриндәки 12 нөмрәли орта мәктәбин дил-
 әдәбијјат мүәллими Зибә Әлијева, «Гурд вә гузу» тәмсилини
 мәзмунуна аид мәшһур совет рәссамы А. Лаптејевин чәкдији

иллүстрасија әсасында јухары синиф шакирдләринни көмә-
 ји илә көзәл бир әјани вәсаит дүзәлтдирмишдир: сыра дагла-
 рын әтәјиндән узанан чајын канарыны јашыл мешәләр бүрү-
 јүр... Јухарыдакы јүксәк тәпәнин дөшүндән сүзүлән булагын
 сују чаја гарышыр.... Ачкөз бир гурд ағзыны ачыб булагын
 башындан ашағыја бахыр, елә бил ки, нәји исә, кими исә пар-
 чаламаг, удмаг истәјир... Хејли ашағыда көрпә бир гузу диз-
 ләрини јерә гојуб су ичдији һалда, жазыг-жазыг јухарыдакы
 гурда тамаша едир... Елә бил ки, јалварыр... Әтрафдакы адам
 санки бу мәнзәрәни сејр едир...

Зибә мүәллим мүсаһибә вәситәсилә әјани вәсаити ша-
 кирдләрә изаһ етдикдән сонра әсәрин планыны тутдурмаға
 башлајыр. Бунлар мүәллимин ишини олдугча асанлашды-
 рыр, һәмчинин шакирдләрин дәрәсә марағыны артырыр.

Әсәрин бәдин-мәфкурәви тәһлилини дә шакирдләрин фә-
 ал иштиракы илә апармаг даһа чох фәјда верир.

Мүсаһибәдән сонра мүәллим тәмсилини тәһлилини јекун-
 лашдырмалы вә суал-чавабла билији мөһкәмләндирмәлидир:

— Ушаглар, кечмишдә, чар Русијасы заманы һаким си-
 нифләрин нүмајәндәләри зәһмәткеш кәндлиләрин вар-дөв-
 ләтини әлиндән алыр, диләнчи һалына салырдылар. Мүлкә-
 дарлар әмәкчи инсанлары тәһгир едир, мисилсиз әзаб-әзијјәт
 верирдиләр. Хусусилә тәһкимчи кәндлиләрин јашајышы де-
 зүлмәз иди. Онлары һәр вахт өлүм көзләјирди, бүтүн һүгүг-
 лары әлләриндән алынмышды. Бир сөзлә, күчлүләрин гар-
 шысында күчсүзләр, јә'ни һаким истисмарчы синфин габа-
 ғында чөмијјәтдәки дөзүлмәз вәзијјәти аллегорик шәкилдә тән-
 гид әтәшинә тутмуш, инсанларын һәјатыны, јашајышыны, чә-
 мијјәтдә баш верән һадисәләри, мүлкәдарларла тәһкимчи
 кәндлиләрин бир-биринә олан мүнәсибәтләрини сәнәткарлыг-
 ла вермишдир.

Крылов кәндлиләрин ағыр һәјатына үрәкдән ачыјыр,
 аллегорик—үстүөртүлү шәкилдә (гузунун сифәтиндә) онла-
 рын күнаһсыз вә күчсүз олдугларыны көстәрир. Дикәр тә-
 рәфдән онлары истисмар едән күчлүләри, чар мә'мурларыны,
 мүлкәдарлары (гурдун симасында) ифша едир.

З. СƏМƏДОВ,
Бакы, 190 нөмрәли мәктәбин
мүәллимн.

ЭДƏБИЈАТ ҮЗРƏ СИНИФДӘНКӘНАР ИШЛƏРИН ТƏШКИЛИ ТЭЧРҮБƏСИНДƏН

Эдәбијат үзрә синифдәнкәнар ишләрнн нөвләри мұхтәлифдир. Бураја эдәби-бәднн кечәләр, јазычыларла көрүшләр, диспутлар, охучулар конфранслары, рефератлар, јубилеј күнләрнннн гејд олунамасы вә с. дахилдир.

Синифдә кечилән эдәбијат дәрсләри кими, бу фәнн үзрә синифдәнкәнар тәдбирләр дә шакирдләрнн идеја-сијаси вә естетик тәрбијәсинә көмәк едир, онларын фәаллашмасында, нитг мөдәнијјәтиннн инкишафында, дүнјакөрүшүнүн кенишләнмәсиндә мүнүм рол ојнајыр.

Јухарыда адларыны чәкдијимиз эдәбијат үзрә синифдәнкәнар ишләрнн тәшкилнндә 17 ил әрзиндә мәктәбимизин (Бакынын 190 нөмрәли мәктәбиннн) эдәбијат дәрнәји, мүәјјән иш тәчрүбәси әлдә етмишдир.

Бизим мәктәбин эдәбијат дәрнәји әсәсән јухары синиф шакирдләрннн әһатә едир. Онун үзләрнннн сајы 73 нәфәрдир. Биз дәрнәк мәшғәләрнннн үмуми мәктәб мигјасында кечирirik. Онун һәр бир мәшғәләси мәктәбин бөјүк акт салонунда апарылыр. Мәктәбимизин вә шәһәрнмизин ичтиманјјәти дә бу ишә чидди әһәмијјәт верир.

Эдәбијат дәрнәјинннн јарымиллик иш планы тәртиб олунар вә ајда бир дәфә мәшғәлә кечирилмәси нәзәрдә тутулур.

I. Хатирә кечәси. Кечән дәрс илләрнндә олдуғу кими, биз 1962/63-чү дәрс илнндә дә коммунизм угрунда мәрд мүбаризләр — 26 Бакы комиссарынын ән'әнәви хатирә кечәсиннн тәшкили илә ишә башладыг.

Кечәдә дәрнәк үзвү, X синиф шакирди Т. Бабајев «Бәднн эдәбијатымызда 26-лар сурәти» һаггында мә'рузә етди. О, өз мә'рузәсиндә Азәрбајчан вә рус совет јазычыларындан: В. Мајаковски, С. Вургун, С. Рүстәм, Н. Мехди, М. Раһим, Н. Нүсәјизадә вә башгаларынын әсәрләрнндән нүмунәләр

кәтирди. Т. Бабајев өз мә'рузәси үчүн С. Вургунун 26-лар поемасындан «Биз сиздән өјрәндик гәһрәманлыгы» мисрасыны эпиграф сечмишди. Мә'рузәдән сонра кечәдә дәвәт етдијимиз тарих елмләри доктору, профессор, аловлу ингилабчы М. Әзизбәјовун нәвәси Пүстә ханым Әзизбәјова чыхыш едәрәк, 26-ларын кечдији шанлы мүбаризә јолларындан данышды. Азәрбајчан совет шаири мәрһум И. Солтан вә Т. Мүтәллибов 26 Бакы комиссарына һәср етдикләри ше'рләрлә чыхыш етдиләр.

Хатирә кечәсиндә мүәллим С. Мир Абдуллајева вә эдәбијат дәрнәји үзләрнндән Ф. Мирзәјев вә Ә. Аллаһвердијев дә Бакы пролетариатынын мәрд оғулары 26-лар һаггында јаздыглары ше'рләри охудулар. Ахырда өзфәалијјәт дәрнәји үзләрннннн чыхышлары олду.

Бизим мәктәбдә кечирилән 26-ларын хатирә кечәсинә Бакыда гонаг олан африкалы гадынлар — маариф ишчиләри дә кәлмишдиләр. Мәктәбин эдәбијат дәрнәји өзүнүн «Кәнч эдәбијатчы» адлы дивар гәзетиннн 1-чи нөмрәсинн 26-лара һәср етмишди. Мәктәбин тарих дәрнәји «Коммунизм угрунда мәрд мүбаризләр» адлы стендиннн һазырламышды. Мәктәб китабханасы 26-лара даир китаб витрини дүзәлтмишди.

Бүтүн бунлар мәктәбин акт салонунда нүмајиш етдирилди. Дәрнәјин биринчи мәшғәләсиндән бир күн әввәл дәрнәк үзвләри аловлу ингилабчы М. Әзизбәјовун ев-музејиндә вә 26-лар бағында олмушдулар.

Јери кәлмишкән бөјүк бир миннәтдарлыг һисси илә гејд етмәк истәјирәм ки, Азәрбајчан телевизија идарәси һәмнн хатирә кечәсиннн верилишинн тәшкил етмишди. Республика мәтбуатында бу һагда мә'луматлар дәрч едилмишди.

II. Јубилеј кечәси. Октябр ајында бөјүк јазычы вә мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 150 иллијинн кечирмәк үчүн хусуси иш планы тәртиб етмишдик.

Иш планында јубилеј күнүнә гәдәр М. Ф. Ахундовун вәтәни — Нуха шәһәрннә экскурсијаја кетмәк, мә'рузә, реферат, эдәби-бәднн кечә кечирмәк, стенд, албом, китаб витрини, дивар гәзети һазырламаг, М. Ф. Ахундовун әсәрләрннн театр тамашаларына коллектив кедиш, көркәмли инчәсәнәг усталары илә көрүш тәшкил етмәк вә с. нәзәрдә тутулмушду.

Биз јубилејә һазырлыг ишинн сентјабр ајынын ахырын-

да М. Ф. Ахундовун вэтэни—Нуха шәһәриндәки ев-музејинә экскурсија тәшкил етмәклә башладыг. Нуха шәһәриндә бөјүк јазычынын ев-музејиндә онун шәхси һәјатына аид хејли јени материалла таныш олдуг. Еләчә дә Нухадакы Хан сарајына бахдыг.

Экскурсијадан гајытдыгдан сонра рәсм чәкмәк габилјјәтинә малик олан шакирдләрин гүввәси илә М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығыны әкс етдирән 2 стенд, 1 албом, «Кәнч әдәбијјатчы» дивар гәзетинин нөвбәги нөмрәсини һазырладыг.

Әдәбијјат дәрнәји үзвләри «М. Ф. Ахундовун ше'р јарадычылығы», «М. Ф. Ахундовун нәср јарадычылығы», «М. Ф. Ахундовун драм јарадычылығы» мөвзуларында мә'рузәләр үзәриндә ишләдиләр. Јубилеј күнләринә гәдәр һәмин мә'рузәләр охунду.

Әдәбијјат дәрнәјинин рәһбәри валидејиләр үчүн «М. Ф. Ахундов Азәрбајчан драматуркијасынын банисидир» мөвзусунда мә'рузә илә чыхыш етди.

Мәктәбин өзфәалијјәт дәрнәји үзвләри бөјүк драматургун «Вәзири-хани Ләнкәран» вә «Молла Ибраһимхәлил ким-јакәр» әсәрләриндән сәһнәчикләр һазырладылар.

Биз мәктәбимизин валидеји ичтимаијјәтинин көмәји илә јубилеј кечәсинин бәдин һиссәсиндә инчәсәнәт усталарынын чыхышыны габагчадан тәшкил етдик.

Нәһәјәт, јубилеј кечәси кәлиб чатды. Кечәнин рәсми һиссәсини мәктәбин директору, республиканын әмәкдар мүәллими С. Тагыјева кириш сөзү илә ачды. «М. Ф. Ахундовун јарадычылыг јолу» һаггында мә'рузәдән сонра јазычы М. М. Сејидзадә, педагожи елмләр намизәди А. Алмәмәдов, КТТ-нын режиссору У. Рәфили чыхыш етдиләр. Онлар М. Ф. Ахундовун Азәрбајчан әдәбијјаты вә театрынын инкишафындакы ролундан данышдылар.

Јубилеј кечәсинин бәдин һиссәсиндә көркәмли инчәсәнәт усталарындан Ә. Агајев, Н. Зејналова, Н. А. Садыгов, С. Әләскәров, С. Мәчидова, Ә. Әлијева вә башгаларынын иштиракы илә М. Ф. Ахундовун пјесләриндән сәһнәчикләр көстәрилди. Мәктәбин өзфәалијјәт дәрнәји үзвләри дә чыхыш етдиләр.

Көркәмли шаир вә драматург Н. Чавидин 80 иллијинә һәср едилмиш јубилеј кечәсинин мараглы тәшкил олунма-

сына вә кечирилмәсинә дә бөјүк мәс'улијјәт һисси илә јанашдыг.

Һизами адына Дил вә Әдәбијјат Институту васитәсилә Н. Чавидин һәјат вә јарадычылығына аид бир стенд һазырладыг. Дивар гәзети бурахдыг, китаб витрини дүзәлтдик. Әдәби кечәјә Н. Чавидин арвады Мүшкүназ Чавиди вә гызы Т. Чавиди дә дә'вәт етдик.

Јубилеј кечәсиндә шаир Ч. Чавадлы, Н. Расизадә, Н. Мәмәдов, Н. Не'мәтзадә, С. Мәмәдзадә вә башгалары чыхыш етдиләр. Ч. Чавадлы драматурга һәср етдији ше'рини вә М. Мүшфигини Н. Чавид һаггында јаздыгы ше'ри охуду. Н. Мәмәдов јолдаш Н. Чавидин педагожи фәалијјәтиндән вә шаир һаггындакы хатирәләриндән данышды. Досент Ч. Чәб-рајылбәјлинин Н. Чавид һаггында јазыб көндәрдији хатирәси охунду.

Кечәдә әдәбијјат дәрнәји үзвләриндән Ф. Мирзәјев вә Ә. Аллаһвердијев Н. Чавидә һәср етдикләри ше'рләрә чыхыш етдиләр. Өзфәалијјәт дәрнәји үзвләри Н. Чавид әсәрләриндән эзбәрләдикләри ше'рләри охудулар.

III. Охучулар конфрансы. Совет јазычыларынын чапдан чыхмыш јени әсәрләри илә шакирдләри таныш етмәк чох фајдалыдыр. Биз јазычы Н. Аббасзадәнин «Кенерал» романы вә шаир Н. Нүсәјизадәнин «Јолда» поемасынын музакирәсинә һәср едилмиш охучулар конфранслары кечирмишик.

Биз һәр музакирәдән хејли әввәл мәктәбдә е'лан асыр вә јухары синиф шакирдләринин музакирә едиләчәк әсәрләри тапыб охумасы гајгысына галырыг. Мәктәб китабханачысы һәмин әсәрләри әлдә едәрәк китаб витрини дүзәлдир.

Биз «Кенерал» романынын музакирәсинә Н. Аслановун Бақыда јашајан аилә үзвләрини—романын әдәби гәһрәманларындан олан Хавәр Асланованы вә Алик Асланову дә'вәт етдик.

Музакирәдән бир күн әввәл јухары синиф шакирдләри Дағүстү парка кедәрәк танк гошунлары кенерал мајору, Совет Иттифагы Гәһрәманы Н. Аслановун гәбри үстүнә әклил гојдулар. Онун аилә үзвләри дә орада идиләр.

Биз охучулар конфрансынын мараглы кечмәси үчүн валидеји Н. Б. Зејналову, «Кенерал» романы һаггында тәнгиди мәгалә јазмыш олан профессор М. Ч. Чәфәрову, вахты илә Н. Аслановла бир чәһнәдә олмуш валидеји Ч. Рәфијеви, јазычы Н. Аббасзадәни дә јығынчаға дә'вәт етдик.

Мә'рузәчи С. Әләкбәрова вә IX—XI синиф шакирдләриндән С. Нағыјева, Ш. Мәммәдова, Ч. Аббасова, Д. Мәммәдова, Т. Бабајев чыхыш едәрәк «Кенерал» романынын коммунизмин кәләчәк гуручулары олан кәңчләримизин вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг, бейнәамиләлчилик руһунда тәрбијә олунмасындакы ролундан данышдылар. Чыхыш едәнләр романын бә'зи нөгсанларыны да көстәрдиләр.

Профессор М. Ч. Чәфаров өз чыхышында вахты илә «Азәрбајчан» журналында роман чап олунаркән јол верилән бә'зи нөгсанларын әсәр китаб һалында чап едиләркән арадан галдырылдығыны гејд етди. О, шакирдләрин тәнгиди гејдләри илә разылашды; әсәрин тәрбијәви әһәмијјәтини көстәрди.

Јазычы Н. Аббасзадә өз чыхышыны шакирдләрин суалларына чабаб вермәклә башлады. Суаллар конфранс башланаркән јазылы сурәтдә она көндәрилмишди. Бу суалларын бир һиссәси әсәрин композисијасы вә сүжетинә, әсәрдәки сурәтләрин тәлејинә аид иди. Н. Аббасзадә сонра охучуларын тәнгиди гејдләрини романын кәләчәк нәшрләриндә нәзәрә алачағыны билдирди. Ахырда јазычы өзүнүн јарадычылыг планларындан данышды.

Кәрим КӘРИМОВ,
Имишли шәһәриндәки онбирлик
мәктәбин мүәллими.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ГРАММАТИКАСЫ» (II ҺИССӘ) ДӘРСЛИЈИ ҺАГГЫНДА

Азәртәдриснәшрин бу дәрә илиндә V—VIII синиф шакирдләри үчүн нәшр етдији «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабы (мүәллифләри профессор Ширәлијев вә профессор М. Һүсәјнзадәдир) јенидән ишләнилмиш вә тәкмилләшдирилмишдир.

Дәрсликдә бир сыра тә'риф вә гајдалар садәләшдирилмиш, ајры-ајры мөвзу вә бәһсләрә аид тапшырыг вә чалышмалар кәмијјәтчә артырылмыш вә мүәјјән дәрәчәдә кејфијјәтчә јахшылашдырылмышдыр.

Лакин бу мүсбәт чәһәтләрлә бирликдә, дәрсликдә һәләдә бә'зи сәһв вә јанлышлыгларә раст кәлмәк мүмкүндүр. Ашағыда бунлардан бир нечәсини көстәрмәјә чалышаг.

Мә'лумдур ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи јијәлик һал, икинчи тәрәфи һәр үч шәхсин мәнсубијјәт шәкилчиләрини гәбул едир. Бу һәгигәт дәрсликдәки тә'рифдә дә өз әксини дүзкүн тапмышдыр. Лакин верилмиш мисаллар биртәрәfli тәсәввүр ојадыр. Мисал көстәрилән 39 бирләшмәнин һамысынын икинчи тәрәфи үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул етмишдир. Мәкәр үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин икинчи тәрәфи биринчи вә ја икинчи шәхсин мәнсубијјәт шәкилчиләрини гәбул етмир?

32-чи сәһифәдә чүмлә үзвләри һаггында мә'лумат верилир вә чүмлә үзвләринин баш вә икинчи дәрәчәли олмаг үзрә ики јерә бөлүндүјү гејд олунур. Лакин дәрсликдән шакирдә ајдын олмур ки, нә үчүн мүбтәдә илә хәбәр чүмләннин баш үзвләри, тамамлыг, тә'јин вә зәрфлик исә икинчи дәрәчәли үзвләр һесаб олунур. Дәрсликдә бу барәдә бир кәлмә дә олса дејилмир. Һалбуки бу мәсәлә барәдә икинчә чүмлә илә мә'лумат вермәк оларды вә бу, јеринә дүшәрди.

Дәрслијин 47-чи сәһифәсіндә васитәсиз тамамлыға анд верилән 3-чү гејддә дејилир: «Ајрылығда ким? суалына чаваб олан сөзләр васитәсиз тамамлығ оларкән нә? суалы илә ишләдилир. Мәсәлә: Институт нә гәбул едир?—Тәләбә. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу һөкм јалныз ики-үч сөздә өзүнү доғрулдур. Лакин минләрлә сөздә исә өзүнү доғрулда билмир. Мәсәлә, ајрылығда ким? суалына чаваб олан бүтүн инсан адлары, сәнәт, пешә адлары чүмләдә васитәсиз тамамлығ оларкән нә? суалына дејил, кими? суалына чаваб олур. Мәсәлә, мүәллим Расими чағырыр, јахуд, Азәр һәкими көрмәк истајир—чүмләләриндә олдуғу кими.

Һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисарындан данышыларкән (сәһ. 77—78) гејд едилир ки, сонунчудан башга әсас етибары илә ја чәм шәкилчиләри (лар, ләр), ја хәбәр шәкилчиләри (дыр, дир, дур, дүр), ја да көмәкчи фе'л шәкилчиләри (ды, ди, ду, дү, -иди, мыш, миш, муш, мүш, -имиш) ихтисар едилир. Бунлар дүздүр. Лакин мисал көстәрилмиш чүмләләри нәзәрдән кечирдикдә ујғунсузлуғлара раст кәлирик. Биринчиси, мүәллифләр, нәдәнсә, хәбәр шәкилчиләринин ихтисарына анд мисал көстәрмәмишләр. Икинчиси исә, көмәкчи фе'л шәкилчиләрини сәһв оларағ хәбәр шәкилчиләри кими гәләмә вермишләр.

85-чи сәһифәдә охујуруг: «Биринчи вә икинчи шәхс әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан башга галан мүбтәдаларын әләвәси ола биләр». 89-чу сәһифәдә исә јазылмышдыр: «Биз, Азәрбајчан памбыгчылары, Өзбәкистан памбыгчылары илә һәмишә тәчрүбә мүбадиләси едирик. Бу чүмләдә Азәрбајчан памбыгчылары хусусиләшмиш әләвәдир». Көрүндүјү үзрә, мүәллифләрин өзләринин көстәрдикләри мисал онларын бир аз әввәл ирәли сүрдүкләри һөкмү тәкзиб едир.

Азәрбајчан дили синтаксисиндә мүрәккәб чүмлә бәһси кениш вә мүһүм јер тутур. Бу бәһс, адына ујғун оларағ мүрәккәб бир бәһсдир вә тәчрүбә көстәрир ки, грамматиканын башга бәһсләринә нисбәтән шакирдләр тәрәфиндән ләнк дәрк едилир. Одур ки, бу бәһс мүмкүн гәдәр даһа диггәтлә ишләнилмәли, даһа ајдын вә сәлис шәрһ олунмалы иди. Лакин мүәллифләр бу бәһси јенидән ишләмәләринә бахмајарағ, орада јенә бир сыра мүһүм гүсурлар мүшәһидә олунмағдадыр. «Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә'лумат» (сәһ. 114) мөвзусунун шәрһи хусусилә, гәнаәтләндиричи дејилдир. Һәммин мөвзунун шәрһиндә дејилир: «Лакин бә'зи һалларда мүрәк-

кәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләрин ајры-ајры мүстәгил хәбәрләри вә бир мүштәрәк мүбтәдасы да ола билир». Амма, нәдәнсә, мүәллифләр бу фикрин изаһы вә исбаты үчүн мисал көстәрмәмишләр. Һалбуки мисал көстәрмәк мүтләғ лазым иди. Чүнки тәкчә шакирдләр дејил, һәтта бә'зи мүәллимләр дә бир мүбтәдасы вә һәмчинс хәбәрләри олан садә чүмләләрлә мүстәгил хәбәрләрә вә мүштәрәк мүбтәдәја малик мүрәккәб чүмләләри гарышдырырлар. Јахуд, мүрәккәб чүмләнин ики вә даһа артығ садә чүмләнин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмәси факты, мүрәккәб чүмләнин тә'рифиндә дүзкүн әкс етдирилдији һалда, тә'рифдән ашағы биринчи абзасда ирәли сүрүлән фикир буна зидд кәлир. Һәммин абзасда дејилир: «Мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләрин ја һәр икиси бәрәбәрһүғуғлу олур, ја да бири мүстәгил, о бириси исә асылы олур». Көрүндүјү үзрә, бурадан белә чыхыр ки, мүрәккәб чүмлә анчағ ики садә чүмләнин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир.

Јенә орада мисал көстәрилән: «Аста күләк әсирди, ләпәләр бир-бирини говурду (И. Ш.)» чүмләси белә изаһ олунур: «Бу мүрәккәб чүмлә ики садә чүмләдән әмәлә кәлмишдир. Бунлардан һәр бири бәрәбәрһүғуғлу бир чүмлә илә ифадә олунмушдур». Шүбһәсиздир ки, дырнағда вердијимиз чүмләләрдән икинчиси долашығ вә сәһвдир. Мүәллифләрин һәммин изаһатындан белә чыхыр ки, куја мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләрдән һәр бири бәрәбәрһүғуғлу бир чүмлә илә ифадә едилмишдир. Бу исә гејри-тәбии вә мәнтигсиздир. Чүнки чүмлә, чүмлә илә ифадә олунмаз, фикир чүмлә илә ифадә олунар. Һәммин чүмләнин изаһатында садәчә оларағ дејилмәли иди: бу мүрәккәб чүмлә ики садә чүмләдән әмәлә кәлмишдир. Бу садә чүмләләрин һәр икиси бәрәбәрһүғуғлу дур.

Табесиз мүрәккәб чүмләдә заман әләгәсинә (сәһ. 117.) верилән тә'риф дә тутгун вә анлашылмаздыр. «Заман әләгәси табесиз мүрәккәб чүмләнин ајры-ајры бәрәбәрһүғуғлу чүмләләрин арасында заман ејнилијини билдирир».

Ајдындыр ки, бурадан заман әләгәсинин нә демәк олдуғуну дәрк етмәк чәтиндир. Бизчә, һәммин фикир белә верилсәјди, даһа дүзкүн вә ајдын оларды: заман әләгәси табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләрдә ифадә олунан иш вә ја һәрәкәтин ејни вахтда ичра олундуғуну билдир.

118-чи сәһифәдә ајдылашдырма әлагәсинә анд мисал көстәрилән чүмләләрден биринчисиндә вә үчүнчүсүндә дурғу ишарәси сәһвинә јол верилмишдир. Белә ки, биринчи мүрәккәб чүмләннин биринчи садә чүмләсинин хәбәриндән сонра гоша нөгтә вә ја нөгтәли веркүл гојулмалы олдуғу һалда, веркүл гојулмушдур. Үчүнчү мүрәккәб чүмләннин сонунчу садә чүмләсиндән әввәл тире әвәзинә, сәһв олараг веркүл гојулмушдур. 170-чи тапшырығын биринчи чүмләси мә'нача сәһв олдуғу үчүн дәрсликдән чыхарылмалы иди.

«Табесиз мүрәккәб чүмләдә дурғу ишарәләри» (сәһ. 121). мөвзусунда биринчи маддәдә верилән гајда табесиз мүрәккәб чүмләләрдә ишләдилән бағлајычылары һамысына анд едилдији үчүн гүсурлудур. һәмнин гајда јалһыз амма, анчаг, лакин, һәтта бағлајычылары барәдә дүздур вә онлара анд едилмәли иди. Чүнки галан бағлајычылары анд едиләрсә, јанлыш нәтичәләр төрәдәр. Мәсәлән, онда кәрәк—мүәллими чағырмага ја сән кет, ја да Фәрһад—чүмләсиндә биринчи ја-дан да әввәл веркүл гојула ки, бу да дүзкүн олмаз. Көрүнүр, мүәллифләр өзләри дә буну һисс едикләри үчүндур ки, дәрсликдә јалһыз амма, анчаг, лакин, һәтта бағлајычыларына анд мисал көстәрмишләр. Галан бағлајычылары анд исә мисал көстәрмәмишләр. Белә олдуғда лазым иди ки, нә, нә дә, ја, ја да, каһ, каһ да, һәм, һәм дә вә с. бағлајычылары иштирак едән табесиз мүрәккәб чүмләләрдә веркүлүн ишләнмәсинә данр ајрыча бир маддәдә лазыми гајда вә мисаллар верилә иди.

Тамамлыг будаг чүмләси дилдә ән чох ишләнән будаг чүмләләрдәндир. һәм дә/бу будаг чүмләннин хүсусијјәти еләдир ки, шакирдләр ону тез вә асан мәнимсәјир, һеч бир чәтинлик чәкмәдән она анд мисаллар дүзәлдиб дејә билир вә тамамлыг будаг чүмләләрини башга будаг чүмләләрден асанлыгла фәргләндирә билирләр. Одур ки, тамамлыг будаг чүмләси дәрсликдә нә гәдәр јығчам вә конкрет изаһ олунсајды, бир о гәдәр мүнәсиб вә мәгсәдәујгун оларды. Лакин, тәәссүф ки, белә дејилдир. Тамамлыг будаг чүмләсинин шәрһи (сәһ. 126) һәддән артыг кениш вә дағыныгдыр. Бу мөвзунун изаһында дәрслик лүзүмсуз материалла јүкләнмишдир. Демәк олар ки, тамамлыг будаг чүмләләринә анд верилмиш нәзәри материалын јарысыны ихтисар едиб атмаг олар вә бундан дәрслик һеч нә итирмәз, әксинә, газанар. Бундан әла вә мөвзунун шәрһиндә бир гејри-ардычыллыг, рабитәсизлик дә һисс

олунур. Мәсәлән, тамамлыг будаг чүмләсинин икинчи нөвүнә, ја'ни баш чүмләдән әввәл кәлән нөвүнә анд һеч бир мисал көстәрилиб изаһат верилмәдән, өз-өзлүјүндә ајдын бир мәсәлә имиш кими, бирдән-бирә бу нөв тамамлыг будаг чүмләси мүбтәдә будаг чүмләси илә мүгајисә едилир вә онлары бир-бириндән ајырмағын шәртләриндән данышылыр ки, бу да шакирдә көјдәндүшмә кими көрүнүр. Јахуд, орада белә бир һөкм ирәли сурүлүр: «Тамамлыг будаг чүмләләри васитәли тамамлығын бүтүн суалларына чаваб верә билир». (сәһ. 127).

Бундан белә чыхыр ки, васитәсиз тамамлығын суалларына чаваб олан тамамлыг будаг чүмләләри дә ејни заманда васитәли тамамлығын суалларына чаваб верә биләр. Һалбуки бу, мүмкүн дејилдир.

Јахуд, 128-чи сәһифәдә јазылмышдыр: «Тә'јин будаг чүмләси... һансы? нечә? нә чүр? суалларына чаваб верир. «Дүрүстлүк хатиринә «суалларына» јох, «суалларындан биринә» дејилмәли иди. Чүнки елә тә'јин будаг чүмләләри вар ки, нечә? нә чүр? суалларына чаваб вердији һалда, һансы? суалына чаваб вермир. Гујуда елә курулту гопмушду ки, һәр тәрәф титрәјирди,—чүмләсини мисал көстәрмәк олар. Ајдындыр ки, гујуда нечә курулту гопмушду? нә чүр курулту гопмушду? демәк мүмкүндур, лакин гујуда һансы курулту гопмушду? демәк олмаз.

Хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдә веркүл вә ики нөгтәнин ишләдилмәсинә анд ашағыдакы чүмләләр мисал көстәрилди. 1. В. И. Ленинни кәнчләрә вәсијјәти будур: «Охумаг, охумаг, јенә дә охумаг». 2. Зәрифәнин арзусу будур ки, охумаг үчүн бу ил Москваја кетсин. (сәһ. 125). Сонра да һәмнин чүмләләрдә дурғу ишарәләрини изаһ едәрәк мүәллифләр јазырлар: «Бу мисалларын биринчисиндә хәбәр будаг чүмләси баш чүмләјә интонасија илә бағланмыш вә өзүндән сонра (?) ики нөгтә гојулмушдур. Икинчисиндә исә хәбәр будаг чүмләси баш чүмләјә ки бағлајычысы илә бағланмыш вә өзүндән сонра (?) веркүл гојулмушдур». (сәһ. 125).

Көрүндүјү үзрә, бу «өзүндән сонра»лар иши корламышдыр. Белә чыхыр ки, веркүл вә ики нөгтә хәбәр будаг чүмләләриндән сонра гојулмушдур. Бу исә, әлбәттә, мүмкүн дејилдир. Иш тамам әксинәдир вә белә дә олмалыдыр.

147-чи сәһифәдә охујуруг: «Сүдабә һәдсиз бир һәјәчан вә севинчлә деди: «Бу мәним үчүн дүнианын бүтүн дөвләтин»

дән гијмәтлидир». (М. И.) Бу мисалда јазычынын сөзләри ејни илә верилдији үчүн васитәсиз нитгдир».

Көрүндүјү үзрә, һәмни мисалда ејни илә верилән вә буна көрә дә васитәсиз нитг олан јазычынын јох, Сүдабәнин сөзләридир.

Мә'лумдур ки, грамматика дәрслијиндәки нәзәри материаллары даһа мүвәфәғијјәтлә мәнимсәтмәк үчүн дәрсликдә верилән чалышмалар ән мүһүм бир васитәдир. Булар һәр бир мөвзунун мәзмун вә хүсусијјәтләринә нә гәдәр ујғун дүшүнүлүб тәртиб едиләрсә, бу чалышмалар нә гәдәр чохчә-һәтли вә рәнкарәнк оларса, тә'лим просесиндә бир о гәдәр артыг фајда верәр вә мүәллимин голундан тутар. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы»нда (II һиссә) бу чәһәтдән дә нөгсанлар вардыр. Мәсәлән, «Табели мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусу програма әсасән ики дәрсдә тәдрис олунамалыдыр. Лакин буну һеч дә нормал һал һесаб етмәк олмаз ки, өз мәзмунуна көрә хејли ағыр олан һәмни материалын мәнимсәдилмәси үчүн дәрсликдә бирчә дәнә дә олса, чалышма мәтни верилмәмишдир.

Јахуд, мүбтәда будаг чүмләсинә аид верилмиш ики тапшырыгдакы (тапшырыг 174 вә 175) 16 чүмләнин һамысы мүбтәда будаг чүмләсинин о бири нөвүнә аиддир. Һалбуки көрәк һәр ики тапшырыгда мүбтәда будаг чүмләсинин икинчи нөвүнә аид дә нүмунәләр вериләјди.

Ејни биртәрәфлијјә тамамлыг будаг чүмләсинә аид верилмиш тапшырыгларда да (тапшырыг 178 вә 179) раст кәлирик. Бурада да ики тапшырыгда верилмиш 14 чүмләнин һамысы тамамлыг будаг чүмләсинин бир нөвүнә аиддир. Икинчи нөвүнә аид бирчә дәнә дә олса, чүмлә верилмәмишдир.

Үмумијјәтлә, мүрәккәб чүмлә бәһсиндә верилән тапшырыгларын һәм мәзмун вә гурулушунда, һәм дә шәртиндә бир јекнәсәглик, башдансовдулуг вә тәкрар һалы мүшаһидә олунар. Бурадакы тапшырыгларын әксәријјәтинин шәртиндә шакирдләр гаршысында чох јүнкүл, ишин маһијјәтини дәрк етмәјә сөвг етмәјән, «көчүрүн, ...мө'тәризәјә алын» кими сәтһи бир вәзифә гојулур. Чохлу мисаллардан бир нечә нүмунә:

«Ашағыдакы табели мүрәккәб чүмләләри дәфтәринизә көчүрүн, мүбтәда будаг чүмләләрини мө'тәризәјә алын»

(сәһ. 124). «Ашағыдакы чүмләләри дәфтәринизә көчүрүн, хәбәр будаг чүмләләрини мө'тәризәјә алын» (сәһ. 125).

«Ашағыдакы чүмләләри дәфтәрә көчүрүн, тамамлыг будаг чүмләләрини мө'тәризәјә алын» (сәһ. 127.)

«Ашағыдакы чүмләләри дәфтәринизә көчүрүн, тә'јин будаг чүмләләрини мө'тәризәјә алын» (сәһ. 129.) вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, дурғу ишарәләринә аид дәрслијә дахил едилмиш «Әлавә» дә артыгдыр

Чүнки дурғу ишарәләри ајрыча бир бәһс кими өјрәдилмир. Програма ујғун олараг дурғу ишарәләри синтаксисин мүвафиг мөвзу вә бәһсләри илә әлағәдар тәдрис олунар. Буна көрә дә «Әлавә»нин әвәзиндә, бүтүн синтаксис бәһсинин тәкрар вә үмумиләшдирилмәсинә көмәк едән мөгсәдәмүвафиг материал (чалышмалар) верилсә иди, бу даһа фајдалы оларды.

Арзу едирик ки, мүәллифләр дәрслијин кәләчәк нәшриндә бу көстәриләнләри нәзәрә алсынлар вә гүсурлары ислаһ етмәклә, ону кејфијјәтчә даһа да јахшылашдырсынлар.

ОХУЧУЛАРЫМЫЗА МЭСЛӘХӘТ БИЛИРИК

Республикамызын елми мәркәзи олан Азәрбајчан ССР Елмәр Академиясы дилиминин елми-нәзәри мәсәләләри илә әләгәдәр оларағ сон вахтларда бир сыра јени әсәрләр нәшр етмишдир. Биз бу әсәрләрини ғыса аниотасиясыны мәчмүәмиздә дәрч етмәклә, охучуларымызын диггәтини бу әсәрләрә чәлб етмәк истәрдик.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ТАРИХИ СИНТАКСИСИНӘ ДАИР МАТЕРИАЛЛАР»

Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасыны јаратмағ мәсәләси һәлә чоҳдан бәри бу саһәдә чалышан алим вә мütәхәссисләримизни дүшүндүрмүш вә һазырда да бу мәсәлә дилчилијимизни гаршысында дуран әсас вә тәхирәсалинмаз мәсәләләрдәндир.

Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасыны јаратмағ үчүн әввәлчә Азәрбајчан дилинин XIII әсрдән әввәлки вәзијјәтини мүйјән етмәк вә еләчә дә онун XIII әсрдән сонрақы иккишафынын әсас хәтләрини ајдынлашдырмағ лазым кәлир. Лакин бу һагда лазыми материал вә сәһәдләр олмадығына көрә дилиминин XIII әсрә гәдәрки вәзијјәти һаггында әтрафлы мәлумат вермәк вә гәти бир сөз демәк тәдгигатчыларымыз үчүн һәләлик чәтиндир. Дилиминин XIII әсрдән сонрақы вәзијјәти һаггында исә мөвчуд јазылы сәһәдләрә әсасән мүйјән бир фикир сөјләмәк мүмкүндүр.

«Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар» әсәри тәбии ки, Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасыны јаратмағ јолларында ирәлијә доғру атылан мүйәффәғијјәтли әддимлардандыр. Кәләчәкдә «Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы»ны јарадаркән бу әсәрдән кениш истифадә едилә биләр.

«Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар» әсәри әсасән ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә «Чүмлә үзвләри», икинчи һиссәдә «Садә чүмләннин нөвләри»ндән бәһс олунур.

Бундан башға китабда «Кириш әвәзинә» ады илә верилмиш мүйәддимә, «Редактордан» башлығы алтында верилмиш кичик бир гејд дә вардыр.

Китабын сонунда ишарә вә мәнбәләрини көстәрчиси дә верилмишдир.

«Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар» әсәринини мүйәллифләри филологи елмәр намизәдләри Р. Ч. Мәһәррәмова вә М. П. Чаһанкиров јолдашлардыр.

«М. Ф. АХУНДОВ ДРАМ ӘСӘРЛӘРИНИН ДИЛИ ҮЗӘРИНДӘ НЕЧӘ ИШЛӘМИШДИР»

Мәктәбдә бәдди әсәр, һәр шејдән әввәл, сөз сәнәти кими өјрәнилир. Одур ки, бәдди әсәрин өјрәнилмәси дилин өјрәнилмәсиндән ајрыла билмәз. Орта мәктәбдә кечилән әдәби әсәрләрин дили үзәриндә хүсуси дајанмағ лазымдыр.

М. Фүзули, М. П. Вагиф, С. Вургун кими бөјүк лирик шаирләрини, М. Ф. Ахундов, Ч. Чаббарлы, М. С. Ордубади кими насир вә драматургларын бәдди дили үзәриндә шакирдләри хүсуси ишләтмәк, јазычынын өз дили илә, типләрин дилини ајырмағы өјрәтмәк лазымдыр. Бунун үчүн мүйәллим өз нәзәри-методиқ сәвијјәсини даим јүксәлтмәли вә тәкмилләшдирмәлидир. Тәдрис етдији фәһи илә әләгәдәр олан јени әсәрләри охумалы, алдығы јени билликләри јери кәлдикчә шакирдләрә дә ашыламанлыдыр.

Бу чәһәтдән «М. Ф. Ахундов драм әсәрләринин дили үзәриндә нечә ишләмишдир» әсәри диггәти чәлб едир. Чүнки бу әсәрдә М. Ф. Ахундовун өз әсәрләринин дили үзәриндә нечә ишләмәсиндән бәһс олунур. Бу әсәрин мүйәллифи бөјүк драматургун илк әлјазма вариантындан башилајарағ чапа гәдәр олан бүтүн нүсхәләрини тутушдурмуш, јазы просесләрини диггәтлә јохламыш, дил материалларыны мүйәјисә етмиш, фәргләнән вә хүсусијјәт тәшкил едән чәһәтләри мејдана чыхармағ јолу вә с. илә гаршысына гојдуғу мәсәләни мүйәффәғијјәтлә һәлл етмәјә чалышмышдыр.

Әсәр мүйәллифинин китаба јаздығы «илк сөздә» мәлум олур ки, о, апардығы тәдгигатда мөвчуд вә мөғбул әлјазма нүсхәләри үзәриндә драматургун сонрадан нечә ишләдији мәсәләсини арашдырмағла да мөшгул олмушдур. Мүйәллиф бу заман М. Ф. Ахундовун нә кими дүзәлишләр апардығына, ајры-ајры дил-нитг ваһидләрини нә мөгсәдлә вә нечә дәјишдирдијинә, комедијаларыны чапа нечә һазырладығына, бунунла әләгәдәр илк мәнбә нүсхәләри арасындақы фәргләрини шәрһинә үстүлүк вермишдир.

Әсәрин мүйәллифи ејни заманда М. Ф. Ахундовун комедијаларынын сонрақы нәшрләриндә едилмиш тәһриф вә нөгсанлары да мүйәјјәнләшдирмишдир.

Әсәрин сон һиссәсиндә илк мәнбәләр үзрә мүйәјисәли бир чәдвәл — әјани көстәрчи верилмишдир.

«М. Ф. Ахундов драм әсәрләринин дили үзәриндә нечә ишләмишдир» әсәри 3 һиссәдән ибарәтдир. Әсәрин мүйәллифи М. Чаһанкировдур.

«АЗӘРБАЈЧАНЧА-РУСЧА ЛҮГӘТ»

Орта мәктәб шакирдләринин сөз еһтијатыны даһа да артырмасы мүйәллимин вә шакирдин гаршысында дуран әсас мәсәләләрдәндир.

Шакирдләр јени сөzlәр өјрәнәркән бу сөzlәрин јалныз мәнасыны өјрәнмәклә кифәјәтләнмәмәли, бу сөzlәри јазылы вә шифаһи нитгләриндә дә истифадә етмәји бачармалыдырлар.

Шакирдләрин сөз хәзинәсинин зәнкин олмасы, онларын өз фикирләрини дәғиг сурәтдә ифадә етмәләринә дә бөјүк көмәк көстәрир. Бу да онларын үмуми иккишафынын вә мөдәни сәвијјәләринин күндән-күнә даһа да артмасына сәбәб олур.

Шакирдләрин сөз еһтијаты мүйәллиф јолларла зәнкинләшир. Бу јоллардан бири дә лүгәт үзәриндә ишдир. Белә ки, шакирдләр истәр әдәбијјат, истәрсә башға фәһләрини өјрәнилмәсиндә бир чоҳ јени сөzlәрә, истилаһлара раст кәлирләр, буну да онлар лүгәтдән ахтарыб тапмағла өјрәнирләр. Бу лүгәтләр ушағларын сөzlәр һаггындақы тәсәввүрләринин конкретләшмәсинә хидмәт едир. Мүйәллим, шакирдләрин лүгәтдән истифадә етмәк јолларыны өјрәтмәли вә буну кәләчәкдә дә бир вәрдиш һалына салмаға чалышмалыдыр.

Шакирдләрин кениш истифадә етдикләри лүгәтләрдән бири дә мүйәллиф «Азәрбајчанча-русча лүгәт»дир.

Бу, өзүндөн эввэлки лүгәтдән фәргли олараг дүзәлдилмиш вә тәкмилләшдирилмишдир.

«Азәрбајҗанча-русча лүгәт»ин јени, икинчи нәшри әсасән орта мәктәб шакирләри үчүн һазырланмишдыр. Орта чәтинликдә олан азәрбајҗанча мәтиләри русчаја тәрчүмә етмәк ишиндә онлара көмәк етмәк мәгсәдини нәзәрдә тутур. Лүгәт ејни заманда рус дилини өјрәнән азәрбајҗанлы шакирдләр үчүн дә фәјдалы бир вәсантдир.

Мүхтәсәр «Азәрбајҗанча-русча лүгәт»ин бу нәшрини һазырларкән, биринчи нәшрини сөзлүҗү јенидән көздән кеширилмиш, она јени сөзләр әлавә едилмиш, мәтин исә лазым кәлдији јерләрдә јенидән ишләнишдир.

Лүгәтин әввәлки нәшриндән фәргли олараг, бу нәшрдә омонимләрин ајрылмасына вә үмумијјәтлә онун лексикографик тәртибатына хусуси фикир верилмиш, чәтинлик төрәдә билән сөзләр үчүн әјани мисаллар, бә'ән һалларда исә сөзләрин грамматик характеристикасы верилмиш вә лүгәтин ахирына чографи адлар сижанысы әлавә едилмишдир.

«Азәрбајҗанча-русча лүгәт» Азәрбајҗан дилини дә өјрәнәнләрә көмәк мәгсәдини изләјир. Лүгәтдә 12 миң сөз верилмишдир.

«ФАРС ДИЛИНДӘ АЗӘРБАЈҢАН СӨЗЛӘРИ»

(Сәфәвиләр дөврү)

Азәрбајҗан вә фарс дилләрини гаршылыгы әлагәси мөвзусу олдуҗа мараҗлы вә мүһүм бир мәсәләдир. Белә бир мәсәлә үзәриндә апарылан тәдҗигат иши ики халҗын узун әсрләр боју давам едән вә етмәкдә олан гошшулуҗ мүнасибәтләрини тарихи илә сых сурәтдә алагәдардыр.

«Фарс дилиндә Азәрбајҗан сөзләри» әсәрини мүәллифи Н. Зәринәзадә XVI—XVIII әсрләрдә фарсча јазылмиш әсәрләрдә өз апа дили олан Азәрбајҗан дилини изләрини арашдырыб тапмаҗ вә онларын үзәриндә тарихи-лингвистик мүшаһидәләр апармаҗ мәгсәдини бир вәзифә кими өз гаршысына гојмушдур.

«Фарс дилиндә Азәрбајҗан сөзләри» әсәрини ајры-ајры фәсил вә бөлмәләрини диггәтлә охудуҗа мүәјјән етмәк олур ки, Азәрбајҗан вә фарс халҗлары јалныз Сәфәвиләр дөврүндә дејил, бу дөврдән чох-чох әввәлдә гаршылыгы әлагәдә олмушлар. Онларын гаршылыгы әлагәләри Сәфәвиләр дөврүндә күчләндијинә көрә, ики дили дә гаршылыгы әлагәси даһа да артмишдыр.

«Фарс дилиндә Азәрбајҗан сөзләри» әсәри 3 фәсилдән ибарәтдир. Бундан башҗа әсәрә «Мүәллифдән», «Кириш» гејдләри дә верилмишдир. Әсәрин сонунда «транскрипсија», «шәрти ишарәләр», «дурҗу ишарәләри вә ихтисарлар» истифадә олунан әдәбијјатын сижанысы да верилмишдир.

«АЗӘРБАЈҢАН ДИЛИНИ НАХЧЫВАН ГРУПУ ДИАЛЕКТ ВӘ ШИВӘЛӘРИ»

«Азәрбајҗан дилини Нахчыван групу диалект вә шивәләри» китабын әввәлиндәки «Илк сөз» башлығы алтында верилән гејддә дејилир ки, Азәрбајҗан дилини Нахчыван групу диалект вә шивәләри Нахчыван МССР-дә јерләшмәклә, Азәрбајҗан дили диалектләрини чәнуб групуна дахилдир.

Нахчыван МССР-дә топланан диалектоложни материалларын тәһлил вә мүҗәјисәси нәтичәсиндә ајдын олмушдур ки, Нахчыван МССР-дә ики диалект. 1. Нахчыван; 2. Ордубад диалекти, үч шивә: 1. Чулфа, 2. Норашен,

3. Шаһбуз шивәси вардыр. Нахчыван групуна дахил олан бу вә ја диқәс диалект вә шивәнин өзүнә мәхсус хусусијјәтләри вардыр. Лакин бу диалект вә шивәләри бирләшдирән бир сыра үмуми чәһәтләр дә мөвчуддур ки, булар Нахчыван групу диалект вә шивәләрини Азәрбајҗан дилини башҗа груп диалект вә шивәләриндән ајырыр.

«Азәрбајҗан дилини Нахчыван групу диалект вә шивәләри» адлы әсәрдә верилән диалектоложни материаллар Нахчыван МССР-ни, Нахчыван, Ордубад, Чулфа, Норашен вә Шаһбуз рајонларынын кәндләриндән топланмишдыр.

«Азәрбајҗан дилини Нахчыван групу диалект вә шивәләри» әсәри Азәрбајҗан диалектоложиясы тарихиндә јени бир мәрһалә тәшкил едир. Белә ки, бу әсәр Азәрбајҗан диалектоложиясынын сырф диалектографија мәрһаләсини артыҗ архада бурахмасы илә фәргләнир. Бу әсәрдә мүҗәјисәли-тарихи үсулдан истифадә едилмиш вә бир чох материаллар гоһум дилләрини материаллары, түрк дилләринә аид гәдим јазылы абидәләр вә Азәрбајҗан классикләрини әсәрләри илә мүҗәјисә едилмишдир.

«Нахчыван МССР-ин диалект вә шивәләри» китабынын мүәллифләри һәмни әсәрдә диалект вә шивәләрини јалныз фонетик тәсвирини вермәклә кифәјәтләнимәјиб, ејни заманда, Азәрбајҗан дили тарихи фонетикасынын бир сыра мүрәккәб мәсәләләрини ајдынлашдырмасына да имкан данрәсиндә тәшәббүс етмишләр. Диқәс төрәфдән, гоһум дилләрини фонетик материалларыны кенш сурәтдә тәдҗигатә чәлб етмәклә диалект вә шивәләримизә хас олан фонетик һадисәләри әсасландырмаҗа чалышмишлар. Белә бир тәдҗигат, тәбии ки, тәдҗигатчыларә мүҗәјисәли-тарихи үсулун кенш сурәтдә тәтбиғи нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур.

Беләликлә, Азәрбајҗан дилини Нахчыван групу диалект вә шивәләрини фонетикасынын тәдҗиги ики: 1) тәсвири; 2) мүҗәјисәли-тарихи үсул әсасында апарылмишдыр.

«Нахчыван МССР-ин диалект вә шивәләри» әсәри «Илк сөз», «Китабда верилән рајон вә кәнд адларынын ихтисары», «Фонетика», «Морфоложија», «Синтаксис», «Лексика», «Лүгәт», «Мәтиләр» вә «Әсәрдә истифадә олунан әдәбијјат вә буларын ихтисары» бәһсәриндән ибарәтдир.

Әсәр М. Ш. Ширәлијев, К. Т. Рамазанов, Р. Ә. Рүстәмөв, Б. М. Ибраһимов, А. Н. Вәлијев јолдашлар төрәфиндән чана һазырланмишдыр.

«ГУБА ДИАЛЕКТИ»

Хусусилә иди Азәрбајҗан дили диалектләрини өјрәнилмәси мәсәләси дилчелијимиз гаршысында дуран ән зәрури вә күчүн әсас мәсәләләриндәндир.

Она көрә ки, диалектләр истәр Азәрбајҗан дилини тарихи, истәр әдәбијјат дилимизин елми грамматикасы илә әлагәдар олан бир сыра мүһүм мәсәләләри ајдынлашдырмаҗ үчүн зәккин материал верир. Мәлиз буна көрәдир ки, Азәрбајҗан диалектләрини өјрәнмәк бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Азәрбајҗан диалектләри ичәрисиндә өзүнүн фонетик, морфоложи вә лексик хусусијјәтләри е'тибары илә Губа диалекти хусуси јер тутур. Буна көрә дә Губа диалектини өјрәнмәк, онун Азәрбајҗан диалектләри ичәрисиндә тутдуҗу мөвҗеји мүәјјәнләшдирмәк вә бу диалектин јалныз өзүнә хас олан характерик хусусијјәтләрини мејдана чыхармаҗ вәзифәсини гаршыја гојур. Бу мәгсәдлә дә тәдҗигатчы Губа рајонунун Амсар, Биринчи Нүкәди, Икинчи Нүкәди вә с. бир сыра кәндләриндә, Губа шәһәриндә, еләчә дә Гусар рајонуна дахил олан Хурај вә Јухары Ләкәр кәндләриндә олмуш,

бу јерләрнн шивәләринн тәдгиг етмиш вә бу саһәдә зәнкин материал әлдә етмишдир.

Бундан бир нечә ил сонра әсәрнн мүүәлифин әсәрнн тәкмилләшдирмәк мәгсәди илә ону бир дә әсаслы сурәтдә јенидән ишләмишдир.

«Губа диалекти» әсәрннн мүүәлифи Р. Ә. Рүстәмөв гејд едир ки, бу әсәрдә хусусән, фонетик һадисәләр, еләчә дә диалектә хас олан характерик сөзләр түрк дилләринә анд гәдим јазылы абидәләрлә, алтај, башгырд, гарагалпаг, гыргыз, газак, өзбәк, татар, түрк, түркмән, тувин, ујгур, чуваш вә башга түрк дилләри, бу дилләрин бә'зи диалектләри илә мугајисәсини дә өз әсәриндә вермишдир.

«Губа диалекти» әсәри әсасән беш һиссәдән ибарәтдир: фонетика, морфолокија, синтаксис, лексика вә Губа диалектинә анд нүмунәләр.

Бундан башга китаба мүүәлиф тәрәфиндән «Бир нечә сөз» башлығы алтында гејд јазылмыш, «кириш» дә вермишдир.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДИАЛЕКТ ВӘ ШИВӘЛӘРИНДӘ ФЕ'ЛИН АРЗУ ВӘ ЛАЗЫМ ШӘКИЛЛӘРИ»

Мә'лум олдугу кими, Азәрбајчан дилиндә, хусусән онун диалект вә шивәләриндә фе'лин шәкилләри ән зәнкин вә характерик хусусијәтләрә малик олан грамматик категоријалардан бири сајылыр. Хусусән фе'лин арзу шәкли Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә даһа кениш јазылмыш шәкилләрдән биридир. Белә ки, арзу шәкли бүтүн диалект вә шивәләримиздә, демәк олар ки, ејни дәрәчәдә ишләнмәкдәдир.

Лакин фе'лин лазым шәкли исә Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә аз ишләнән шәкилләрдән биридир.

Охучуларә тәдим олунан «Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'лин арзу вә лазым шәкилләри» китабчасында Бақы, Губа, Шамахи, Газах, Нуха, Нахчыван, Ордубад диалектләри, Муган групу, Ләнкәран, Загәтала—Гах, Көјчәј, Ағдаш, Чәбрајыл, ајрым шивәләри вә Күрчүстан ССР әразисиндәки Марнеули (Борчалы) рајон шивәләриндә ишләнән арзу вә лазым шәкилләриндән данышылыр.

Бундан башга бу китабчада фе'лин арзу вә лазым шәкилләриннн шәкли әләмәтләри вә шәхс шәкилчиләриннн фонетик тәркибчә фәргли чәһәтләри илә јанашы, мұхтәлиф әдатларла ишләнмәсиндән вә бә'зи характерик хусусијәтләриндән дә бәһс олуур.

«Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'лин арзу вә лазым шәкилләри» китабчасында истифадә едилмиш әсас материал мүүәлифин шәхснн мұшәһидәси заманы топланмышдыр.

Китабчанын мүүәлифи филологи емләр намизәди Р. Ә. Рүстәмөвдур.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИАЛЕКТОЛОКИЈАСЫНЫН ӘСАСЛАРЫ»

Азәрбајчан ССР Назирләр Советиннн Али вә Орта Ихтисас Тәһсил Комитәси профессор М. Ширәлијевин «Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары» китабыны нәшр етмишдир. Бу әсәр али мәктәбләр үчүн бир дәрә вәсанти кими нәшр едилмишдир.

«Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары» китабынын әввәлиндә редаксийадан верилән гејддә дејилир ки, әсәрдә Азәрбајчан диалектләри вә шивәләриннн өјрәнилмәси саһәсиндә көрүлмүш ишләр елми чәһәтдән јекунлашдырылмышдыр. Китаб, «Фонетика», «Морфолокија», «Синтаксис» вә «Лексика» фәсилләриндән ибарәтдир.

Түрк дилләриннн диалектләринә даир бу вахта гәдәр јазылмыш әсәрләрдән фәргли оларак, бу әсәрдә биринчи дәфә тәсвири, мугајисәли вә тарихи-мугајисәли үсуллардан гаршылыгы вә кениш истифадә олуимуш, Азәрбајчанын диалектолоки материаллары гәдим түрк абидәләри, мұасир түрк дилләри вә онларын диалектләри илә әлағәдар шәкилдә шәрһ едилмишдир. Бу әсәр јалимз Азәрбајчан диалекти дејил, үмумијәтлә түрколокија елми үчүн әһәмијәтлидир.

«Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары» әсәри 5 һиссәдән ибарәтдир. 1. Бир нечә сөз, транскрипсия вә Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриннн өјрәнилмәси, Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриннн тәсвифи. 2. Фонетика, 3. Морфолокија, 4. Синтаксис, 5. Лексика.

«ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИННИ МЕТОДИКАСЫ»

Мә'лумдур ки, шакирдләрә верилән билијин әсасы вә бунөврәси ибтидан мәктәбдә гојулур. Мәктәбин јухары синифләриндә шакирдләрин јакшы охумаларынын бир сәбәби дә ибтидан синиф мүүәллимләриннн пәјына дүшүр. Одур ки, ибтидан синифләрдә дәрә дејән мүүәллимләр нәзәри вә методик чәһәтдән өз биликләриннн, педагокији усталыгларыны данм артырмадырлар.

Совет педагокијасы мүүәллимдән тәдрис етдији фәннин үсулларыны јакшы билмәји тәләб едир. һәр һансы бир фәнни јакшы тәдрис етмәк үчүн мұтләг онун методикасыны, изәһ етдији фәкт вә һадисәләри билмәк лазымдыр.

А. Абдуллајевин Азәртәдриснәшр тәрәфиндән чандан бурахылмыш «Ибтидан мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисиннн методикасы» әсәри мәнз бу чәһәтдән ибтидан мәктәбдә дәрә дејән, хусусилә кәнч мүүәллимләрә методик көмәк көстәрмәк мәгсәдини дашыыр.

Китаба мәктәбдә шакирдләрә даһа кениш үмуми билик вермәкдә, онлара емләрнн әсасыны мәннимәтмәкдә ана дилиннн һәлледичи ролу шәрһ олунур, онун тәдриси методикасындан данышылыр.

Бундан башга китаба мәктәбләримиздә савад тә'лими методикасы, јазы вә һүснхәт тә'лими методикасы, гираәт методикасы, грамматика вә орфографија тә'лими методикасы вә шакирдләрин шифаһи вә јазылы иштигннн инкишаф етдирилмәси јолларындан дә бәһс олуур.

Китаба мүүәлифин «Бир нечә сөз» башлығы алтында вердији кичик гејддә дејилир ки, китабын тәртибиндә дил тәдрисиннн методикасы саһәсиндә соң заманлар русча чап олунмуш чох зәнкин вә јени әдәбијатдан дә кениш истифадә едилмиш вә ејни заманда Азәрбајчанын габагчыл мүүәллимләриннн зәнкин тәчрүбәләри вә сәмәрәли иш нүмунәләри нәзәрә алымышдыр.

«МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ГРАФИКА ВӘ ОРФОГРАФИЈАСЫ»

Азәрбајчан ССР Назирләр Советиннн Али вә Орта Ихтисас Тәһсил Комитәси филологи емләр намизәди А. Гурбановун «Мұасир Азәрбајчан дилиннн графика вә орфографијасы» адлы китабчасыны нәшр етмишдир.

Китабчанын нәшриндән мәгсәд али мәктәб тәләбәләриннн дилимизни графика вә орфографијасына даир јыгчам елми вәсәнтлә тә'лими етмәкдән ибарәтдир.

«Мүасир Азербайжан дилинин графика вэ орфографијасы» китабчасы «Бир нечэ сөз»дэн, «Азербайжан јазысынын алифбасы», «Азербайжан дилинин орфографијасы» адлы үч бөлмэдэн ибарэтдир.

«Азербайжан јазысынын алифбасы» бөлмәсиндә алифбамыз вэ онун әсас хүсусијәтләри, башга халгын алифбасындан истифадә етмәклә дүзәлдилән алифбанын форма вэ принципләри, һәмчинин алифбанын таркиби вэ һәрфләрә ад верилмәси гајдалары изаһ олуноур.

«Азербайжан дилинин графикасы» бөлмәсиндә графика вэ онун вәзифәләри шәрһ олундугдан сонра, Азербайжан алифбасынын һәрфләри илә Азербайжан дилиндәки сәсләрин нисбәти фактик мисаллар илә изаһ олуноур. Бу бөлмәдә мараг вэ диггәтлә охунан һиссәләрдән бири дә Азербайжан графикасынын бәзи әсас хүсусијәтләридир ки, бурада дилимизин графикасынын бир сыра дилләрә нисбәтән үстүн чәһәтләри мисаллар әсасында шәрһ едилир.

Мүәллиф, Азербайжан алифбасы вэ графикасынын тарихинә даир верилән мәлүматда бир сыра јени вэ мараглы мәсәләләрә дә тохунмушдур.

«Азербайжан дилинин орфографијасы» бөлмәсиндә орфографијанын тәрифи, гајдаларын гыса мәзмуну верилдикдән сонра, орфографијанын әсас хүсусијәтләри, әсас әләмәтләри беш маддәдә группашдырылмышдыр. Бу хүсусијәтләр орфографик гајдаларын һамы үчүн мәчбури олмасындан, нитгин мәзмунуну ајдын вэ дүзкүн әкс етдирмәсиндән, вәһид вэ сабит олмасындан, дилин инкишафы илә әлагәдар олараг тәкмилләшмәсиндән ибарәтдир. Бундан сонра Азербайжан дили орфографијасынын принципләри (фонетик, морфоложи вэ ән'әнәви) мисаллар әсасында ајдын шәрһ едилир. Бу бөлмәдә Азербайжан дилинин мүһүм орфографик гајдаларындан бәһс едиләркән 1958-чи илдәки «Азербайжан дилинин орфографија гајдалары»на истинад едилир, јалмыз тәдрис мәгсәди илә маддәләр даһа да хырдаланмагла ајдынлашдырылмышдыр. Бурада ихтисар едилән сөzlәр вэ гысалтмаларын јазылышы даһа кениш вэ һәртәрәfli әһатә олунмушдур.

«Азербайжан дилинин орфографијасы» бәһсинин сонунда Азербайжан дили орфографијасынын тарихинә даир гыса мәлүмат да верилмишдир. Бу һиссәдә М. Ф. Ахундов, М. Маһмудбәјов кими көркәмли маарифпәрвәр вэ методистләрин Азербайжан дилинин дүзкүн орфографијасы уғрунда апардылары мүбаризәдән, онларын бу саһәдәки фәалијәтләриндән јыгчам шәкилдә бәһс едилдикдән сонра, дилимизин 1936, 1938, 1940, 1954 вэ 1958-чи илләрдәки орфографик гајдаларындан данышараг, бунларын мүсбәт вэ гүсур чәһәтләри көстәрилмишдир.

«Мүасир Азербайжан дилинин графика вэ орфографијасы» китабчасы Азербайжан дилинин графика вэ орфографијасыны, бунларын әсас хүсусијәт вэ принципләринин өјрәнмәк истәјәнләр үчүн әсас бир мәнбә кими истифадә олуна биләр.

Редаксия нејәти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор мұавини), М. А. Аслапов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 10/VI 1963-чү ил. Қағыз форматы 60×84¹/₁₆=3,31
кағыз вәрәғи, 6,03 чап вәрәғи
ФГ 07459. Сифариш 4435 Тираж 5050

Редаксияның үнваны: Бақы, Нефтичләр проспекти, һәкумәт еви,
X мәртәбә, телефон № 3-13-45
Бирләшмиш Һәшријјат мәтбәәси, Бақы, Нефтичләр проспекти, 137.

ВӘТӘНДАШЛАР!

ЕВДАР ГАДЫШЛАР!

ҺӘР БИР МҮӘССИСӘДӘ, ҺӘР БИР ЕВДӘ
ЧОХЛУ ЛАЗЫМСЫЗ ГӘЗЕТ, КАҒЫЗ, КАРТОН,
ЧЫНДЫР, КӨННӘ ПАЛТАР, ӘЛВАН МЕТАЛ-
ДАН ГАЈРЫЛМЫШ АВАДАНЛЫГ, ЈАРАРСЫЗ
КАПРОН ВӘ САИР ВАРДЫР ҚИ, БУНЛАР ДА
МӘНЗИЛИ, МӘТБӘХИ ВӘ АНБАРЫ ЗИБИЛЛӘ-
ЈИР.

АДЛАРЫНЫ ЧӘҚДИЈИМИЗ ЛАЗЫМСЫЗ
ШЕЈЛӘРИ ТОПЛАЈЫБ АЗӘРБАЈЧАН ХАММАЛ-
ЛАРЫН ТӘҚРАР Е'МАЛЫ КАНТОРУНУН ГӘ-
БУЛ МӘНТӘГӘЛӘРИНӘ ТӘЪВИЛ ВЕРИН.

3-04-41 вә 3-80-64 нөмрәли телефонларла мә'лу-
мат алмағ олар.

КАНТОРУН ҮНВАНЫ:

Бақы, Ј. Мәммәдәлијев күчәси, 14. Азәрбајчан
хаммалларын тәқрар е'малы кантору.

25 гэл.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 2

Приложение к журналу

АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ

Баку — 1963